

GÜNEŞ İNANCINA BAĞLI ZİYARET YERLERİ ve KÖROĞLU DESTANI

Places to Visit on The Belief Sun and Epic Köroğlu

Shomirzo TURDİMOV¹

(Aktaran: Tolga ARSLAN)²

Özbekistan'ı baştan sona gezersek, her adımda bir “yatır”la karşılaşır, bunlara bağlı ibretli rivayet ve efsaneler işitiriz. Lakin bunlar arasında ünü sadece belli bir yerde kalmayıp daha geniş bir alana yayılan meşhur ziyaret yerleri de mevcuttur. İşte bunlardan birisi *Nur/ Nurota* (Nur/Nurata)'dır. Bizim, *Nurota* üzerinde duruşumuzun kendine mahsus sebepleri vardır. Öncelikle *Nurota* tarihi kaynaklarda ismi geçen kadim ziyaret yerlerindedir. Köroğlu destanını anlatarak nesilden nesile aktaran destancılık mekteplerinin³ mensupları arasında da *Nurota* mukaddes kabul edilir.

Ebu Bekir Muhammed İbn Cafer En-Narşahî burayla ilgili olarak şunları yazıyor: “Nur büyük bir mekân. Buhara ve başka yerlerden her yıl burayı ziyaret etmek için gelirler. Buhara ahalisi bu konuda o kadar ileri gitmiştir ki Nur'u ziyaret eden kişi, hac vazifesini yerine getirmiş kabul edilir. Ziyaret sonrasında Nur'dan dönenler, mukaddes yerden gelmeleri sebebiyle şehri taklarla bezetirler. Bu sebeple Nur'u başka vilayetlerde Nur-ı Buhara olarak adlandırırılar. Tebaadan birçok kişi bu yere defnedilmektedir...”⁴

Günümüzden on asır önce yaşamış tarihçinin bu kısa beyanı, birçok önemli bilgiyi içerir.

- Nur ziyaretini gerçekleştiren kişinin hacca giden birinin faziletlerine sahip olması,

¹ Doç. Dr., Alisher Navoiy Nomidagi Til va Adabiyot Instituti

² Arş. Gör., Gazi Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, tolgaarslan@gazi.edu.tr

³ Semerkant, Buhara, Harezmi Bahşılığı (yazarın notu)

⁴ Абу Бақр Муҳаммад ибн Жаъфар ан-Наршахий. Бухоро тарихи. – Тошкент: Камалак, 1991. –Б.95.

Sh o m i r z o T U R D U M O V (Akt.: T o l g a A R S L A N)

- Buhara ve başka yerlerden insanların her yıl Nur ziyaretini gerçekleştirmeleri,

- Ziyaretten dönen kişinin, mukaddes yerden geldiği düşüncesiyle bayram gibi bir hazırlıkla karşılanması,

- Halkın Nur'a olan inancı.

Narşahî, kitabını yazarken, her bir hadiseyi İslami itikat ve mefkûre yönlerinden değerlendirir. Tarihçi, eserinde *Nur/Nurota* hakkında hâkim dünya görüşünü anlamamıza imkân veren bilgileri dikkatlere sunmuştur. Bizimse Narşahî'nin açıkça yazmadığı ama "... bu işte çok mübalağa ederler..." diye işaret ettiği "mübalağalara sebep olan itikat"lar ilginçtir.

Nur/Nurota nasıl bir yerdir ki Narşahî, yerli halkın bu hususta inancını tasvir ederken onu Müslümanlar için farz kılınmış hac ile kıyaslamakta ve mantıken Nur'un Mekke derecesinde mukaddes kabul edildiğine şahitlik etmektedir? Eğer *Nur/Nurota* bugün anlaşıldığı gibi İslam'la ilişkili mukaddes bir mekân olsaydı, tarihçi bunu açıkça yazardı. Öyle ki Nur ahalisini İslamlaştırmak için yapılan savaşlarda şehit olan *Müslüman tebaayı*⁵ unutmayan âlim, bu tür malumatları da asla göz ardı edemezdi. O hâlde buranın ahali Nur'u, İslam'a kadar olan inançları münasebetiyle kutsal kabul etmektedir. Bu nasıl bir inançtı ki Narşahî farkında olarak "... Buhara ahali bu işte çok mübalağa eder" diyor. Acaba bu tespitin altında neler yatmaktadır?

Müslüman tebaadan önemli bir kısmın bu topraklarda şehit olması da, Nur'un İslamlaşma sürecinin ağır geçtiğini, burada inançlar ve dinler savaşı yaşandığını gösterir. Bu mücadelenin neticesinde İslam galip gelmiş, *Nurota* ve civarındaki bazı "yatırlar" da yavaş yavaş İslami ziyaretgâhlara dönüşmüştür. Lakin *Nurota* ve bunun gibi birçok yatırla ilişkili eski inançların izleri, parça parça da olsa türlü rivayet, efsane, gelenek ve merasimler vasıtasıyla günümüze kadar gelmiştir. Bunlar bir araya getirilip mahiyetleri bakımından derinlemesine incelenirse, Nur ve onunla ilişkili diğer yatırlar silsilesinin İslam'a kadar olan inançlarla ilişkisi ve durumu ile

⁵ Hz. Muhammed'i kendi gözleri ile gören sahabeleri gören kişiler (yazarın notu)

bunların halk hayatındaki yeri aydınlatılır. *Nurota* etrafı *Oqtov* ve *Qoratov*⁶ civarı tarihini, burayla ilgili efsane ve rivayetleri araştıran, bahşı *Rahmatulla Yusufo 'g'li* şöyle diyor:

“İskender Zülkarneyn, *Nurota* pınarını görüp onun etrafını düzenletmiştir diye rivayet ederler. İskender hazretleri yer altında üç yüz altmış tane kanal kazdırmış ve bunların her birine kendi komutanlarının adını vermiştir. Bunlardan ancak ikisinin günümüze ulaştığı bilinmektedir. Eski devirlerde *Nurota*'da her yıl 22 Mayıs-22 Haziran arasında bir hafta süreyle “Gül-i Surh” (Yeni Gül) bayramı kutlanırmış. *Nurota*'da *Bola Quduq* (Çocuk Kuyusu) isimli bir kuyu da varmış. Çocuğu olmayanlar (erkek ya da kadın) adaklarını yanlarına alıp bu kuyuya gelirmiş. Buraya gelen kişi, başını bir şeyle kapatıp göreceği yerleri kapkaranlık yaparak bu kuyunun içine bakarmış. Bakan kişiye eğer kuyuda beşik görünürse bu, onun çocuğunun olacağına işaret sayılırmış. Yine ona yıldızlar görünürse bunların sayısına bakılarak bakan kişinin kaç çocuğunun olacağı hesaplanırmış. Şayet bakan kişinin gözüne ay görünürse bu onun evleneceğine işaret edermiş. Eğer beşikten sonra tabut görünürse, bu da doğacak çocuğun öleceğine işaret edermiş.”⁷.

Bu rivayette, Nur çeşmesinin yapılmasına İskender Zülkarneyn taş koydu, diye anlatılması Nur'a bağlı inançların Büyük İskender istilası döneminde bir tesire uğradığını gösterir. Çünkü Nur ziyaretgâhında çeşme, ayrı bir öneme sahiptir. Ancak bu durum da *Nur/Nurota* konusunda mahalli halkın düşünceleriyle ilişkili asıl inanç esaslarını ortadan kaldıramamıştır. Bu rivayette dile getirilen iki önemli unsur buna delalet eder.

Bunlardan biri Nur'daki *Bola Quduq*'la ilişkili tasavvurlardır. Bu kuyu *Nurota* yanındaki *Mozor* köydedir. *Nurota* etrafında yaşayan⁸ ahali arasında hâlâ yaşayan anane mahiyetindeki bir inanca göre, bu sınırlar içerisinde yaşayanlardan her kimin çocuğu *Nurota* şehrinde dünyaya gelirse ona erkek ise *Nurbek*, *Nurboy*, *Nurjon*, *Nurtoy*, *Nurnazar*, *Nurali*, *Nuriddin*; kız ise *Nurgul*, *Nuroy*, *Nurbibi*, *Nurjahon*, *Nurnisoa* gibi isimler konulur.

⁶ Günümüz haritalarında *Qoratov Nurota* sıradağları diye adlandırılmaktadır. (yazarın notu)

⁷ Боболардан қолган нақллар (Афсона, ривоят, ирим-сирим ва халқ таквими). Ёзиб олувчи: Раҳматулла Юсуф ўғли. Тўплаб, нашрга тайёрловчилар: М.Жўраев, У.Саггоров. – Тошкент: Фан, 1998, – Б.49.

⁸ Bugünkü *Nurota*, *Xatirchi*, *Qo'shrabot*, *Oqtov* kısmı

Kanaatimizce bu durum halkın *Nurota*'ya, yaratandan evlat istenilen mukaddes yer, çocuk sahibi olma vesilesi ve genellikle bereketle ilişkili Tanrı'nın mekânı mahiyetinde bakıldığını gösterir. Aslında bu tür inanç ve itikatlar, doğrudan baharı ve yazı kendi idaresinde devam ettiren Güneş tanrısıyla ilişkili tasavvurlar silsilesine girer.⁹

Söz konusu rivayette dile getirilen ikinci unsur her zaman Nur'da "Gül-i Surh" (Yeni Gül) bayramının sürekli kutlanmasıdır. Bu bayramda tabii olan burayla ilgili tasavvurlar da anlam ve önem kazanmıştır. G. P. Snesev'in "*Xorazm O'zbeklarining Islomgacha Bo'lgan Ishonch va Marosim Qoldiqlari*"¹⁰ eserindeki *Bola Quduq*'la¹¹ ilişkili malumat ve sonuçlar da düşüncemizi tasdikler: "...Birçok mezarlığın yanında¹² çocuk isteyen kadınların ziyarete geldikleri mukaddes kuyular mevcut. Aktaranların verdiği bilgilere göre, ziyaretçiler bu kuyuları tavaf edip onların dibine bakarlarmış. Kuyunun dibinde gözlerine ay veya yıldız görünmesini doğacak çocuklarının erkek ya da kız olacağına dair bir işaret kabul ederlermiş. Bize göre sıradan ziyaretçinin hakikat kabul ettiği bu kendine has falın esasında, zaman içerisinde farklılaşmaya uğrayan merasim yer alır. Bu merasimde görülen çocuk sahibi olmada yıldızların ilahi yardımının olduğu düşüncesi boş değildir. Çünkü yıldızlarla ilgili inançlar, bereketle ilgili düşüncelerde mühim bir yere sahiptir"¹³.

Bola Quduq inancının Harezmi'de geniş bir alana yayılması, bu tür tasavvurların sadece Nur'da değil, belki Buhara ve Harezmi'de içine alan daha geniş bir bölgede çok eskiden beri yaşayan inancı gösterir. Aslında *Bola Quduq*'un da mezarların önünde olması tesadüfi değildir¹⁴. Bu tür kuyular, bu dünya ile öteki âlem arasında bir pencere vazifesi görür. O, mahiyeti bakımından mukaddes mağara ve iki âlem arasında akan mitolojik nehirlerle benzer. Kadim zamanlarda da gayb âlemiyle irtibat kurma, tayy-i mekân, sırlara vakıf olma sadece mukaddes ziyaret yerlerinde (kutsal

⁹ Bunun aksini gösterecek mahiyette, İskender sembolünün bereket kültü ile münasebeti hakkında bir malumat yoktur. (yazarın notu)

¹⁰ Harezmi Özbeklerinin İslam'a Kadarki İnanç ve Merasimlerinin İzleri

¹¹ Çocuk Kuyusu

¹² Harezmi sınırları esas alınıyor. (yazarın notu)

¹³ Снесев Г.П. Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма. Москва, 1996, –Стр. 316.

¹⁴ Nurata'daki *Bola Quduq*'un da Mozor köyünde olduğunu hatırlayınız. (yazarın notu)

mekân), malum mabutların ve ulu ataların ruhî mekânlarındaki mağara, kuyu ve nehir boylarında söz konusudur.

G. P. Snesarev'in *Bola Quduq* tasavvuru esasında bereket düşüncesiyle ilişkili merasimlerin ve mukaddes kabul edilen yıldızların olduğunu teyit etmesi, bizim Nur hakkında daha önce dile getirdiğimiz düşünceleri destekler. Öyleyse Nur'u, doğum ve çocuk sahibi olma çerçevesinde yorumlamamızın temel bir dayanağı var. Şöyle ki Nur'la ilişkili inanç, örf ve âdetlerin köklerinin tahlili, bu ziyaretgâha kaynak teşkil eden inanç sistemin nasıl teşekkül ettiğini anlama ve kurgulamaya imkân verir.

Şüphesiz, mukaddesleştirilen çeşme Nur ziyaretgâhının kalbi kabul edilir. Mahiyeti bakımından Mekke'de Beytullah'ın yeri neyse, *Nurota*'da da çeşmenin yeri odur. Ziyaretçiler onu tepeden tırnağa mukaddes kabul ederek tavaf eder. Halk arasındaki yaygın efsanelerden birinde, *Nurota* ziyaretgâhının çeşmesiyle ilgili şunlar anlatılır: “Eski devirlerde bu yerlerden kervanlar geçermiş. Çöl tarafından gelen kervan, dağ eteklerinde konaklayıp geceyi burada geçirmiş. Onlar sabah ezanında uyandıklarında bir mucize baş göstermiş: Karşılarında farklı bir ışık parlayıp etrafı aydınlatıyormuş. Akşam burada böyle bir şey görmemiş olan kervancıları korku ve heyecan sarmış. Gidip baktıklarında dağ eteğindeki çukurda bulunan büyük bulaktan nurlar saçarak su çıktığını ve onun hararetinden buharların yükseldiğini görmüşler. Bulaktan çıkan su öylesine berrakmış ki, yolcular o kadar yer gezip görmelerine rağmen böyle temiz ve lezzetli suyu ömürlerinde görmemişlermiş.

- Allah bize nur bahşetti, diyerek sevinmişler. O günden beri bu yerin adı *Nurota* olarak kalmış.”¹⁵

Eski devirlerde oluşan bu efsane, çeşmenin Nur, *Nurota* şeklinde adlandırılmasını izah etmekle birlikte, onun kutsallaştırılmasında çeşmenin bulunduğu coğrafi konumunun ve tabii hususiyetlerinin de rol oynadığını gösterir. Çünkü çöl tarafından gelen kervanın çeşme yakınında konakladığı vakit, güneşin battığı ya da battıktan sonra karanlığın düştüğü zamanı işaret eder. Güneş ise çeşmenin bulunduğu *Oqtov* sıradağlarının eteklerinde batar

¹⁵ Қодиров Р. Нурга йўғрилган шахар. «Мактабгача тарбия» журнали, 1993, №3-4. – Б. 47.

ve söz konusu vakitte çeşme dağın karanlık tarafında kalır. Aksine, güneş tan vaktinde çeşmenin bulunduğu dağın karşısındaki *Oqtov* ile yan yana gelen *Qoratov*'ın¹⁶ doğu kısmından yani *Qovkalla*'den doğar. Güneşin ilk ışıkları evvela *Oqtov*'ın *Langar* tepesine, sonra Nur çeşmesine ve ardından da diğer tepelere yayılır. Güneş ışıkları çeşmeden yükselen buhara düşer, güneş ışıklarının berrak suya yansması doğal olarak suyun ayna gibi parlamasına yol açar. İşte bu mucizevî manzara, kendisini görenin ruhuna tesir eder; onu sırlı dünyalara, ilahi duygular âlemine alıp götürür. Lakin meselenin en mühim yönü onun itikadî tarafındadır.

Halkın eski tasavvur ve inanışlarına göre, her şafak sökmesi, güneş ışıklarının yere ilk düşmesi, ışıkla suyun birleşmesi hayatı yeniden temin edermiş. Mahiyeti itibari ile halk tasavvurundaki sonsuz âlem sembolleri, yani mukaddes dağ zirvesi, onun eteklerindeki kaynak suyu (süt bulağı) ve ulu hayat ağacı, Nur çeşmesinin bulunduğu mevkie ve çeşmenin özelliklerine uygun düşmektedir. Burada, atalarımızın yaratılışın gerçekleştiği mukaddes mekân hakkındaki tasavvurlarının vücut bulduğunu söylemek mümkündür.

Nur'un çocuk sahibi olma, doğum ve bereketle ilgili düşüncelerle ilişkili bir ziyaretgâh olduğu; sırasıyla bahar ve yaz, sonbahar ve kış dönüşümlerini izah edici mevsimsel merasimlerde ve güneş etrafında oluşan mitlere bağlanan eski inançlar silsilesinde yer aldığı göz önünde bulundurulursa, Nur'un bu düşünce ve inanç sistemlerinde tuttuğu yer ve önem de aydınlanacaktır. Yani Nur'un, atalarımızın güneş etrafında oluşan mitlerinden doğan dünya görüşleri ile inançlarının tesiri altında mahallileştirilmiş mukaddes mekânlardan biri olduğuna şüphe kalmayacaktır.

Konuya bu yönden bakıldığında hemen kendiliğinden, bu silsilede Nur'un yerinin neresi olduğuna dair bir soru akla gelir. Bu soruya yukarıda izah edilen itikadî yaklaşımlardan hareketle "Nur'un yeri doğum ve yaratılışla ilgilidir." cevabını verebiliriz. Lakin burada da "Kimin ya da neyin doğumu?" sorusu ortaya çıkar. Bu sorulara cevap verebilmek için meseleye daha geniş bir açıdan bakılmalı, Nur'un çevresindeki diğer

¹⁶ Günümüz kaynaklarında *Nurota* sıradağları (yazarın notu)

ziyaretgâhlar bilinmeli ve bunlar arasındaki ilişkinin mahiyeti etraflıca değerlendirilmelidir.

Nur ziyaretgâhına yakını *Oqtov*ların batısında iki ziyaretgâh daha mevcuttur. Bunlar *Langarota* ve *Shohimardon*'dır. Aslında yerleşim yerlerine göre değerlendirilirse, *Oqtov* sıradağlarının eteğinde, güney tarafında doğudan batıya doğru *Langarota*, *Nurota*, Şahımardan ziyaretgâhları yer alır.

Langarota ziyaretgâhı *Oqtov* sıradağlarının *Langar* dağı kısmındaki en yüksek zirvede (2003 m.), *Langarde* konumlanmıştır. *Rahmatulla Yusufo'g'li*, “Efsanelere bakıldığında, Nuh'un gemisinin çıpası buraya atılmış. Daha sonra burası büyük bir ziyaretgâh hâlini almış.”¹⁷ diye yazar.

Tufandan sonra Nuh'un durduğu yerle ilgili ülkemizin başka yerlerinde de çeşitli efsaneler mevcuttur. Gerçekte ise daha sonraları Nuh'un gemisiyle ilişkilendirilen bu yere, başka bir mitolojik geminin *langar toshla*¹⁸dığı hakikate daha yakındır. Çünkü aynen bu *Langar* zirvesi etrafında güneş, kışın sınır noktası olan 22 Aralık günü gelip durur ve sonra yine dönüp yoluna devam eder. Buna göre, güneş gemisinin konakladığı yer, *Langar* diye adlandırılmış olmalıdır.

Langar sözünün ikinci bir anlamının da “ibadethane” olduğunu halk bilimci Jabbar Eshonqulov eski Uygur kaynaklarına dayandırarak belirtir.¹⁹ *Langar* ziyaretgâhının ortaya çıkışını, güneşin kutsallığına inanan atalarımızın 21-22 Aralıkta en kısa günde mitolojik açıdan helak olan, güneş için kurbanlar sunulacak bir ibadethane inşa etme ihtiyaçlarına bağlamak mümkündür. Bu çerçevede burada ateşperestlerin yılda bir defa toplanıp dağın zirvesinde güneş için, kurban merasimi yaptıkları hatırlanır, tahminimizi doğrulayacak bir delil gösterilmiş olur. Daha sonraki dönemlerde, halkın güneş ve kutsal kabul ettikleri diğer yıldızlarla ilişkili eski batıl inançları, Zerdüş inancının kutsalları mahiyetinde yeniden

¹⁷ Боболардан қолган нақллар (Афсона, ривоят, ирим-сирим ва халқ таквими). Ёзиб олувчи: Раҳматулла Юсуф ўғли. Тўплаб, нашрга тайёрловчилар: М.Жўраев, У.Саггоров. – Тошкент: Фан, 1998, – Б.50.

¹⁸ Demir at-

¹⁹ Isankulov Cabbar. Turkistanli Dort eyliya ve acdedler kulti / Uluslarasi Eren va Eyliyalaeer kongresi. – Ankara: 1998. –S. 206–207.

kuvvetlenmiştir. *Langarota* örneğinde de benzer bir yenileniş cereyanının yaşanmış olması kuvvetle muhtemeldir.

Langarota, Nurota silsilesindeki üçüncü ziyaretgâh *Shohimardon* kabul edilir. *Rahmatulla Yusuf*’g’li bu yer hakkında şu bilgileri veriyor:

“*G’ozg’on* mermer yatağı yakınında *Shohimardon* ziyaretgâhı var. Anlatılanlara bakıldığında burada bir evin içinde beyaz mermerden yapılmış, çökmüş hâldeki bir devenin heykeli var. Devenin başı kesilmiş. Kesilen başı ise pınarın başında duruyormuş. Bazıları bunun Hz. Ali’nin devesinin heykeli olduğuna ve onun buraya gelip taşa döndüğüne inanırlar.”²⁰

Shohimardon ziyaretgâhında Hz. Ali’ye izafe edilmiş büyük bir kabir vardır. İlk sırada işte bu kabir ziyaret edilir. Eski zamanlarda Nevruz arifesinde buraya çok sayıda ziyaretçi gelip toplanırmış.

Shohimardon ziyaretgâhıyla ilgili hususlar şunlardır:

1. Hz. Ali’ye izafe edilen büyük bir kabrin varlığı,
2. Taş kesilmiş başsız deve hakkındaki malumat,
3. Devenin çeşme başında kalan başı ile ilgili tasavvurlar.

Bu bağlamda Özbek folklorunda da başka Müslüman topluluklarda olduğu gibi, Hz. Ali ile ilgili başka önemli tasavvurlar da mevcuttur. Bunlar;

- Hz. Ali’nin yiğit savaşçı, İslam dininin kuvveti, “Ali Şîr-i Hüdâ”, evliyalar şahı Ali, *Shohimardon* sıfatları ile tarif edilen bir kahraman olarak görülmesi;

- Onun Döldül isimli atının da tasvirde *G’irko*’ku *Boychibor*lardan eksik olmayan tarif ve tasvirlerle sahip olması,

- Hz. Ali’nin mucizevî kılıcı Zülfikar’a hiçbir silahın dayanamadığının düşünülmesi,

- Hz. Ali’nin din uğrunda kurban olan şehitlerin sembolü olması,

- İslam âleminin her köşesinde Hz. Ali’ye ait olduğu kabul edilen mukaddes kabirlerin varlığı,

²⁰ Боболардан қолган нақллар (Афсона, ривоят, ирим-сирим ва халқ таквими). Ёзиб олувчи: Раҳматулла Юсуф ўғли. Тўплаб, нашрга тайёрловчилар: М.Жўраев, У.Сатторов. – Тошкент: Фан, 1998, – Б.41

Güneş İnancına Bağlı Ziyaret Yerleri ve Köroğlu Destanı

- Hz. Ali'nin cesaretinin alameti olarak gösterilen taşa dönmüş ejderha ve devlerin, kesilmiş başlara benzeyen kopmuş kaya parçalarının çokluğu,

- Özellikle Hz. Ali'yle ilgili anlatılarda ejderha ile savaş motifinin önemli bir yer tutmasıdır.

Aslında ise Ali ibn Talip'in Orta Asya'ya hiç gelmediği tarihi bir gerçektir. Böyle olsa da söz konusu kabir ve ziyaretgâhları, daha sonra Hz. Ali'nin adı ve cesaretiyle ilişkilendirilerek telkin edilmiştir.

Hz. Ali'nin ismine bağlanarak *G'ozg'on*'daki *Shohimardon* ziyaretgâhi ve *Oqtov* hakkında anlatılan rivayetlerin diğer yerlerde anlatılanlarla aynı inanç sistemi içerisinde olduğunu söyleyebiliriz. *Oqtov*'ın kuzey yakasında, *Zarafshon* vadisine bakan tarafında yer alan *Moybuloq*²¹ köyü hakkındaki nakilde Hz. Ali'nin ejderha ile yaptığı cenk anlatılır: “Aslı Morbulak çeşmesidir. Efsaneye göre Barbar ejderhasının su içtiği çeşme, bu *Morbuloq* çeşmesiymiş. Hz. Ali ejderhayı kovaladığında ejderha çeşmeye doğru kaçmaya başlamış. Hz. Ali *Qo'shovuz* köyünden geçip ejderhanın arkasından yetişmiş, kuyruğundan başlayarak kesmiş. Ejderhanın başı kaçmış. Adı geçen *Moybuloq*'a gelinceye kadar ejderha parça parça kesilmiş, sadece başı kalmış. Günümüzde ejderhanın kesilen uzuvları ise her yere dağılmış kat kat taş olup kalmış.”²²

Su canavarı ile ejderha mücadelesi dünya halklarının güneş çevresindeki mitolojik düşüncelerinde yer alan temel motiflerindedir. Bu mitolojik düşüncelere göre güneş tanrısının oğlu büyüyünce ejderhadan öldürülen babasının öcünü alır. Söz konusu motif Özbek halk destanlarından *Kun To'g'mish* (Gün Doğmuş)ta mevcuttur. Zaten bu destan kahramanının isminin de güneşin oğlu yani *Kun To'g'mish* olması bu durumu açıkça ortaya koymaktadır.

Nurota dağlarının arasındaki *O'rtacho'l*den bakılırsa, yazın en uzun günü olan 22 Haziranda güneşin *Shohimardon* ziyaretgâhına doğru batışına şahit olunur. Bu yer güneşin batışının yıl devamında kuzeye doğru çekilişindeki son nokta kabul edilir. Ardınca gelen günlerden başlayarak

²¹ Yağ çeşmesi

²² Боболардан қолган нақллар (Афсона, ривоят, ирим-сирим ва халқ таквими). Ёзиб олувчи: Раҳматулла Юсуф ўғли. Тўплаб, нашрга тайёрловчилар: М.Жўраев, У.Сатторов. – Тошкент: Фан, 1998, – Б.54.

güneşin batış noktaları güneye, *Nurota* ve *Langarota* ziyaretgâhlarına doğru yavaş yavaş döner. Halkın kadim mitolojik tasavvurlarına göre, en uzun gün ve en kısa gece yani 22 Haziran, güneşin demir atıp yoluna döndüğü nokta, yazın kemale erdiği kışın ise helak olduğu temsili yer olarak bilinir. Böyle düşünüldüğünde aslında Hz. Ali'ye izafe edilen cesaretin güneşin oğluyla ilişkili olduğunu ve *Shohimardon* ziyaretgâhının da doğrudan doğruya güneşin oğlunun cesaretiyle ilgili olduğunu mantık ispat eder.

Langarota ziyaretinin güney cephesi güneşin kışın geldiği son nokta, *Shohimardon* ziyaretinin kuzeyi ise güneşin yazın geldiği son noktaya denk gelen ziyaretgâhlardır. Onların ortasında kalan *Nurota* ise halkın mitolojik tasavvurlarına göre kendiliğinden, gece ve gündüzün eşit olduğu 21-22 Mart bahar-yaz sembolünün doğduğu, 21-22 Eylül güz-kış sembolünün doğduğu mekân olmaktadır. Mantıken yapılan bu tespitler yukarıda, “*Langarota, Nurota, Shohimardon* ziyaretleri grubunda Nur’un yeri neresidir ve orada kim doğmuş?” diye ortaya koyduğumuz soruya cevap bulma imkânı verir.

Günümüzde sadece Harezmi halifeleri repertuarlarında muhafaza edilmiş olan “*Nurota*” kıssası meseleyi biraz daha aydınlatmaktadır. Ne yazık ki biz kıssayı doğrudan halifelerin ağzından dinlemeye muvaffak olamadık. Fakat onu dinleyenlerin bize aktardığı kadarıyla kahraman olan *Nurota*’nın doğmasıyla ilgili yerlerini kaydettik. Böyle olmasına rağmen tespitlerimiz bizi ilgilendiren meseleleri aydınlatmak için yeterli oldu. Harezmi gazeteci *Ra’no Zaripova* bu konu hakkında şunları anlatmaktadır: “Harezmi’de halifeler hayır duaları için ve merhumun üçüncü, yedinci, yirminci ve kırkıncı yıl dönümlerinde eski kitaplardan okurlardı. Bunlar arasında *Nurota* hakkındaki kitap da okunurdu. Bunda şiir ile halk sözü birliktedir. Bunlar Ahmet Yesevi hikmetlerinin ahengiyle okunurdu. Kendi okunuşu koşuk gibidir. Bunun için müzik gerekmez ve okunanları yaşlı kadınlar ağlayarak dinlerler. Burada, *Nurota* nurdan meydana geldi, derler. Rivayete göre, anası suda yıkandığı sırada ilahi bir nur inmiş, hamile kalmış. *Nurota* öyle güzelmiş ki, Tanrı güzellikleri dağıtırken doksan dokuzunu *Nurota*’ya, kalan bir tanesini de yeryüzündeki diğer insanlara bahşetmiş. *Nurota* daima yüzüne dokuz kat peçe takıp gezermiş. Ülkede ne zaman sefalet, kıtlık, kurak, kırgın olsa yüzündeki bir perdeyi kaldırmış. İnsanlar

yeniden nurlanır ve huzur gelirmiş. *Nurota*'nın bir bakması yumurtadan civcivin çıkması için yetermiş.”

Bu parçada yer alan aşağıdaki motifleri dikkatle incelemek gerekir:

- Kahramanın annesinin olağan dışı yolla nurdan hamile kalması,
- Kahramanın eşsiz bir güzelliğe sahip olması,
- Kahramanın yüzünü perde arkasına gizleyerek dolaşması,
- Kahramanın yüzünün gücünden ülkenin bolluğa erişmesi,
- Kahramanın bakışlarının hayat bahşetme gücüne sahip olması.

Nur çeşmesinde yıkanan bakire kızın ilahi nurdan (güneşten) hamile kalarak sahip olduğu çocuk, nurun oğlu yani güneşin oğludur. Güneşin oğlunun doğması ise bu yerin doğum, çocuk sahibi olma, bereketle ilgili inanışların dile getirilmesini ve *Nurota*'nın güneş etrafında oluşan mitlerle güneşin oğlunun doğduğu yer hükmünde mukaddesleştirildiğini izah etmektedir. Aynı zamanda *Langarota*, *Nurota* ve *Shohimardon* ziyaretgâhlarının güneş etrafındaki mitleri içerisinde mevsimsel merasimlerin yapıldığı mukaddes mekânlar hüviyetinde umumî bir zincirin halkalarını oluşturduklarını da tasdik etmektedir.

Bu noktada akla doğal olarak bir soru gelir:

Harezm'de *Nurota* tipi ve bu kahramanla ilişkili vakalar kıssa şeklinde bugüne dek saklanmış, nesilden nesile aktarılmıştır. Acaba, şeksiz şüphesiz Nur inancına tam manasıyla amel eden *Nurota* civarında yaşayan halkın hafızasında da işte bu tip ve onunla ilişkili bir konu muhafaza edilmiş midir? İşte bu sorunun cevabı, birçok temel meseleyi doğru çözmekte esas teşkil edecektir.

“*Nurota*” kıssasına uygun konular *Nurota* etrafında yaşayan halk²³ arasında da biliniyorsa, doğrudan doğruya şu sonuçlara ulaşmak mümkündür:

1. Nura inanmanın buranın ahali arasında eskiden geldiği,
2. Orta çölü kuşatan *Nurota* sıradağlarındaki ziyaretgâhların da doğrudan güneş mitleri ve mevsimsel merasimlerle alakalı olduğu.

²³ *Nurota*, *Xatirchi*, *Qo'shrabot*, *Konimex* ilçeleri (yazarın notu)

Nurota sıradağları civarında *O'rtacho'*de yaşayanlar gerçekten de emsalsiz folklorik mirasa, örf ve âdetlere sahiptir. Özbek destancılık *Qo'rg'on* destancılık mektebinin ve onun *Yodgor baxshi*, *Bo'ron baxshi*, *Tilla kampir*, *Sulton kampir*, *Jassoq*, *Jumanbulbul*, *Yarlaqob*, *Qulsamad baxshi*, *Ergash shoir*, *Po'lkan shoir*, *Darvesh baxshi*, *Rahmatulla Yusufog'li* gibi temsilcilerinin bizlere ulaştırdıkları eşsiz folklorik malzemeler, elbette ki kendiliğinden meydana gelmiş değildir. Bu manevi zenginliklerin başlangıcının dünya kültür ocaklarından biri mahiyetinde gösterilme gayreti onun kadim kültür hazinesiyle ilişkili olmasına delalet eder.

Qo'rg'on destancılık geleneğine mensup bahşılardan repertuarlarının esasını *Go'ro'g'li* destanları oluşturur.

Yaptığımız araştırmalar neticesinde yetmiş yakın müstakil destanı kendi bünyesinde toplayan *Go'ro'g'li* anlatmasının derinliklerinde de güneş etrafındaki mitlerle ilişkili mevsimsel merasimler yer alır. Mitolojide bahar ve yazın temsilcisi olan güneşin oğlu *Go'ro'g'li* kış bitiminde ya da yer altında (başka dünyada) doğup yeryüzüne çıkmıştır. Daha açığı dağın derinliklerinden kaynayıp çıkan temiz suda yıkanan bakire kız güneş ışığından²⁴ hamile kalmıştır. Hamileliğinin altıncı ayında ise yer altı (başka dünya) tanrısı kızını kaçırmıştır. Destanın konusunun mevcut şeklinde bu motif iki müstakil varyant olarak karşımıza çıkar: *Birincisinde* kahramanın annesi üzerinden bir farklılaşma söz konusudur. Bu varyantta *Hiloloy* karnında altı aylık bebeği ile uzak yurtda bir başına kalıp ölür. Onu gömerler. Aradan üç ay geçince kabirde *Go'ro'g'li* doğar. *İkincisi* kahramanın yengesi olan Ahmed serdarın eşi *Xoljuvon* varyantıdır. Bunda da Reyhan padişah, onu kaçırdı nehrin öteki yakasındaki ülkesine götürür. Bu iki varyantın genel mahiyetini eski, tek tipin esasında belirginleştirdiğini düşünüyoruz. Zaten epik mantık da bunu talep etmektedir.

*Go'ro'g'li*²⁵'nin yengesi yerine *Padişah Rayhon*'ın kızı *Oyzaydin*'i alıp gelmesi ise kahramanın karanlıklar dünyasından doğması, yeryüzüne çıkması ve büyür büyümeyen de kaçırılan yengesi ile kör edilen babası için öç alma mücadelesine girmesi kurgulanır. Güneşin oğlunun babası için öç

²⁴ Güneş tanrısı sembolü Qidir'in bakışından (yazarın notu)

²⁵ Köroğlu

alması motifi, diğer halklar arasındaki güneş etrafındaki mitler açısından da temel motif kabul edilir.

Go'ro'g'li'nin düşmanı olan *Padişah Rayhon*'ın ülkesi ise epik öteki âlemi temsil etmektedir. Bunun yanında *Go'ro'g'li* ile *Rayhon*'ın yurtları arasındaki sınırın bir nehir ile çizilmesi ve asıl önemlisi bu nehri yalnızca *Tulpor* ile geçebilmenin mümkün oluşu da sebepsiz değildir.²⁶ Kahramanın yaşlanınca mağaraya girip kaybolması da genel anlamda işlenen konunun mantığının ortaya koyduğu doğal bir sonuçtur. Yaz ve kışın mevsimsel dönüşü, *Go'ro'g'li* ve *Rayhon*'ın sırasıyla kendi hükümlerini devam ettirmelerine uygun gelir. Onlardan biri diğeri olmadan hiçbir anlam ifade etmemektedir. *Go'ro'g'li*'nin mağaradan çıkıp tekrar mağaraya geri girmesi ise kadim anlatının esas halkalarından birini oluşturmaktadır. Özbek *Go'ro'g'li* destanının türlü versiyon ve varyantlarındaki temel motiflerin karşılaştırmalı tahlili ile ortaya konulan bu ana tema, dünya halkları arasında geniş yer tutan güneş etrafındaki mitlere de uygunluk gösterir.

Bu deliller ışığında, *Go'ro'g'li* adı, onunla ilgili tasavvurlar ve mitolojik inançlar silsilesinin Mısırlılardan bize geçtiği sonucunu çıkarmak, mevcut delillerden haberdar olmaktan kaynaklanmaktadır. Bu sebeple güneş etrafında oluşmuş mitlerin ve mevsimsel törenlerin de doğrudan doğruya destancıların yaşadığı yerlerdeki kutsal kabul edilen ziyaretgâhlar etrafında tecessüm ettiği düşüncesinin mahiyetini de gayet ciddi bir şekilde araştırmak gerekir.

Yukarıda belirttiğimiz üzere *Go'ro'g'li* ile ilişkili tarihî konu *Nurota*'da yaşayan halk arasında da güneş etrafında oluşmuş mitlerin kadimden geldiğini gösterir.

Go'ro'g'li destanları esasında oluşturulan ana konu, Harezm'deki anlatıcılarının naklettiği "*Nurota*" kıssasındaki esas motifle kıyaslandığında şaşırtıcı benzerlikler dikkat çeker:

-Suda yıkanan bakire kızın nurdan (ışık) hamile kalması: *Go'ro'g'li*'nin Lakay varyantında kahramanın annesi suya girdiği vakit Hızır'ın bakışından, Taş Şair varyantında sudaki köpüğü alıp içtiğinde, Nemengan varyantında

²⁶ Олим яхлитлигининг бадий тимсоли. «Соғлом авлод учун» журнали, 1997. №9-10. – Б.24-26.

suyun üzerinde yüzen elmayı yediğinde, Fazıl şair varyantında atın kafa kemiğini yaladığında, gayri tabi yolla hamile kalır. *Qo'rg'on* varyantında *Go'ro'g'li* Hızır'ın ruhani oğlu, sinçi²⁷ Ravşan'ın (aydınlık, nur) hakiki evladı kabul edilir.

- Göğün ve yerin oğlu olan kahramanın halkın kurtarıcısı olarak yetişmesi,

- Kahramanların olağanüstü güçlere sahip olması: Özellikle *Nurota*'nın bakışının ölüyü diriltmesi ile *Go'ro'g'li*'nin bakışının keskinliği arasındaki benzerlik.

Her iki eserin esasını teşkil eden mitolojik tasavvurların mantığına dayanarak söz konusu kahramanların hayatlarının sonunun da benzer olması gerekir, demek mümkündür.

Aslına bakıldığında *Go'ro'g'li* ve *Nurota* tipleri önemli edebi sembollere dönüşmüştür. Onlar ne kadar edebilemişse kendi esasından da o kadar uzaklaşmıştır. Ama bu tiplerin mahiyetlerinde yer alan kadim mitolojik örgü, onların bütün kâinatın, var olmanın sır ve esrarının, yeryüzündeki hayatın başlangıç ve bitişinin, insan ruh ve bedeninin bütün olgunlaşma evrelerinin gösterilmesini genel olarak edebileştirme imkânını verir.

Harezmi anlatıcılar efsanevi *Nurota*'nın doğup, evlenip, yaşadığı yerin şimdiki *Nurota* şehri olduğunu ve bu kahraman münasebetiyle Nur'un ziyaretgâha dönüştüğünü anlatırlar. Nur ziyaretgâhında *Nurota* isimli bir aziz yahut evliyanın yaşadığına dair inanç, *Nurota* civarında yaşayan halk arasında da oldukça yaygındır. Bu aziz yahut evliyayı Şeyh Ebu'l-Hasan Nuri ismiyle ilişkilendirenler de çoktur. Bu tahmin ile Nur adlandırılmasının aynı yerle ilişkili olduğu görülür. Bizim yukarıda bahsettiğimiz, kadim düşünce ve inançların en son telkinleridir. Çünkü *Nurota* sözünün yapısında yer alan Nur kelimesi Arapçadakinden farklı olarak, Özbek Türkçesinde aşağıdaki anlamları içerir:

1. Bir ışık kaynağından yayılan ve incecik ışık huzmeleri şeklinde tasavvur edilen aydınlık, parlaklık.

²⁷ Seyis, imrahor

2. Genel olarak ışık, aydınlık, parlaklık enerjisi.

3. Mecazen hakikat, baht, saadet, huzur, marifet remzi.²⁸

Anlaşıldığı üzere nur kelimesi, *Nurota* ziyaretgâhının ünü İslam'a gelinceye kadar da aynı manaya sahiptir. Burayla ilişkili tasavvurlar başka sözlerle de ifade edilir.

Peki, bu hangi kelime idi?

Ahalinin güneş etrafında oluşturduğu mitler esasında peyda olan kahramanı *Go'ro'g'li* ismi içerisinde nur manasına sahip Gu, Ku, Qu kökünden yapılan kelimeyi Araplar, acaba Nur ile mi değiştirmişlerdir? Bu sorulara cevap verebilmek için yukarıda bahsettiğimiz *Langarota*, *Nurota*, *Shohimardon* ziyaretgâhlarının mahiyetinin derinliklerinde yatan, buralı halkın güneş etrafında oluşmuş mitlere bağlı itikadî bakışları üzerinde yoğunlaşmak gerekir. Yine bu amaçla güneşin yıl içerisindeki asıl hareket noktalarının buralara denk geldiğini de dikkatten kaçırmamak gerekir. Bu noktalar güneş hareketinin bir yönünü, yani batış tarafını gösterir. Gözlemci için güneşin bir günlük hareketi, çıkış (doğma) tarafındaki çevre noktaları ile birlikte alındığında mükemmel olur. Güneşin batışının gerçekleştiği noktalar kutsal ziyaretgâhlara denk gelir. Onun çıkış (doğma) bölgesindeki asli noktaları da mukaddes saymak, basit bir mantığın ürünüdür. Öyleyse *Nurota* sıradağları boyunca güneşin doğuşu hangi noktalara denk gelmektedir ve buralar da mukaddes kabul edilmekte midir?

O'rtacho'V'ün başladığı *Bagajat* tepesinden bakıldığında iki dağ merkezi arasında, Güneşi yıl boyunca *Oqtov* ve *Qorotov*'ün doğuda kalan kısımları arasından yükselir. Yani güneş, kışın en uzun gece ve en kısa gündüzün yaşandığı 21-22 Aralık günlerinde son nokta olarak *Oqtov*'ün doğusundaki *Yonbosh Langari* tepesine ulaşırken, yazın en uzun gündüzün ve en kısa gecenin yaşandığı 21-22 Haziran günlerinde de kuzeyden çıktığı sınır noktası *Qorotov*'ün doğusundaki *Quvkalla* tepesinde görülür. Baharda (21-22 Mart) ve günde (21-22 Eylül) gece gündüz eşitliğinin yaşandığı tarihte Güneşin doğduğu nokta, *Quvkalla* ve *Yonbosh Langiri* arasındaki *Qo'rli* taraflarıdır.

²⁸ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Беш жилдлик. – Тошкент: Миллий энциклопедия, 2007. 3-жилд. – Б. 66.

Sho mirzo TURDUMOV (Akt.: Tolga ARSLAN)

Görüldüğü gibi, güneş 21-22 Aralık'ta *Yonbosh Langiri* nden doğup, *Langartog' Langarinin* güney cephesinden, 21-22 Mart ve 21-22 Eylül'de *Qo'rli* tarafından doğup *Nurota* ziyaretgâhının bulunduğu yerdeki tepelerin arkasından, 21-22 Haziran'da da *Qovkalla*'den çıkıp *Shohimardon* ziyaretgâhının kuzey tarafından batmaktadır.

Anlaşıldığı üzere, merkezden gözlemleyen birisi kendisini çevreleyen bu iki dağı da yıl boyunca güneşin doğuş ve batışındaki yerleri tam olarak belirleyebilmektedir. Bu gözleme işini düzenli olarak yapan ise günün her saatini, güneş ışığının dağ zirvelerine düşmesiyle ortaya çıkardığı gölgelerin durumuna bakarak söyleyebilir. Öyle ki *Oqtovın Oq* tepesindeki gölgeye bakıp öğle vaktini belirlemek, *Jo'sh* civarındaki yaşlılar arasında yaşayan bir adettir.

Bizim burada yöre halkının fenolojik takvimi ile karşı karşıya olduğumuz kendiliğinden ortaya çıkar. Fenolojik takvimler²⁹ güneş hareketlerinden yola çıkılarak mukaddesleştirilmiş yedi noktaya dayanır. Bunlardan genel bir daire alınıp güneşin doğduğu ve battığı altı noktaya esaslanan yer, merkez nokta kabul edilir. Aynı zamanda bu noktalar bütün âlemin modeli olarak kabul edilmektedir.

Burada *Rahmatulla Yusufog'li*'nin derlediği atasözleri ve deyimler arasındaki “Yilning tuvi yetti qo'rut”³⁰ (Yılın esası yedi nokta.) ve “Oyning oti ko'p, kunning qo'ti.”³¹ (Aydın adı çok günün arkası.) atasözlerindeki “Qo'rut” ve “Qo't” kelimelerinin manaları, esasında yukarıda belirtilen fenolojik takvimin dayandığı noktaları tamamıyla aydınlatmaktadır. Her iki atasözündeki “Qo'rut” (nokta) ve “Qo't” kelimelerinin köklerindeki “qo'r” aydınlık, ışık ve güneş Tanrısı manasına sahiptir ve “Qo'rut” (“Qo't” ise bu kelimeyle ilişkili) güneşin sabit olduğu nokta anlamına gelir.

Genel olarak bakıldığında “qo'r”un bugünkü anlam çerçevesi, Arapçadaki nur kelimesinin içerdiği manalara uygun düşmektedir.

Gerçekten de atasözünde söylenildiği gibi yılın tuvi³² güneşin yıl boyunca takip ettiği güzergâhtaki yedi qo'rut/noktada tecessüm eder.

²⁹ Halk takvimi

³⁰ Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти фольклор архиви, инв.№ 1230.

³¹ Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти фольклор архиви, инв.№ 1230.

³² Dibi, esası

Bununla birlikte her bir noktanın mukaddes noktanın mahiyetinden ortaya çıkan isim ve kabuller dünyası var. Atasözünde de söylendiği gibi “Ayın adı çok, günün arkası”.

Şimdi de doğrudan güneşin doğduğu noktalar *Yonbosh Langari*, *Qo’rli* ve *Quvkalla* mevkileri ile ilişkili efsane, nakil ve inançlara bir bakalım. İşte burada her bir qo’rut/noktanın mahiyeti izah olunmaktadır.

Rahmatullo baxshi’nin anlattıkları *Quvkalla* ve *Yonbosh Langari*yle ilgili şöyle bir nakil yer alır:

“*Quvkalla* efsanesi şundan ibarettir: Eski zamanda bir bahadır Mitanlar³³ üzerine sefere çıkmış. Ama Mitanlar toplanmış ve bahadırı kovalamış, Tösin aralığından geçerken onu yakalayıp başını kesmişler. Bundan sonra kesilen baş yuvarlana yuvarlana kaçıp gitmiş.

Mitanlar:

- *Kuv kelle!*³⁴ deyip onu kovalamışlar. Bu şekilde Mitanlardan kaçan bahadırın kellesi kendi köyünün sınırını geçtiğinde, atlanmış hâldeki bir grup köylüsü hücumla kalkmış ve Mitanları püskürtmüşler. Bahadırın kesik başı ise bir çukurun içine düşerek durmuş. Başı oraya defnetmişler. Günümüzde de yöre halkı bahadırın gömüldüğü bu yeri muteber kabul eder. *Quvkalla*, Gücümsaray’ın yukarısındaki bir köyün de adıdır.”³⁵

Anlatılan bu rivayet zamanla yenilenerek değişmiş, isimler farklılaşarak bunlara uygun yeni mesajlar yüklenmiş; ancak bu anlatının temelindeki unsurlar olduğu gibi muhafaza edilmiştir. Bunlar;

1. Kahramanın kendi mekânından (güneşin doğduğu kuzeydeki son nokta olan *Quvkalla*’den, yani 21-22 Haziranda güneşin bu noktaya ulaşır tekrar hareketine devam ettiği yerden) başka bir mekâna (o, güneşin doğuşunun güneydeki son noktası olan Mitan tarafına yönelir, yani 21-22

³³ Bir kavim ismi (yazarın notu)

³⁴ Kovalayın başı!

³⁵ Боболардан қолган нақллар (Афсона, ривоят, ирим-сирим ва халқ таквими). Ёзиб олувчи: Раҳматулла Юсуф ўғли. Тўплаб, нашрга тайёрловчилар: М.Жўраев, У.Сатторов. – Тошкент: Фан, 1998, – Б.43.

Aralıkta güneş bu yörüngesindeki *Yonbosh Langari* yakınında durup tekrar kendi çizgisine döner.) sefer etmek³⁶ için varışı.

2. Mitanların (yeni anlatmalarda bir topluluğun ismi, ancak mahiyeti ile oç alacak kahramanın karşısındaki güç olarak) onu geldiği yere göndermesi,

3. Tösin'de (Korluk'a yakın bir yer adı. Güneşin 21-22 Mart ve 21-22 Eylülde gece gündüz eşitliğinin yaşandığı dönemde çıkış noktasını aynen *Qo'rli* dairesindeymiş gibi tespit etmiştik. Burada *Qo'rli* kelimesindeki "kor"un *qo'rut* kelimesindeki "qo'r" a denk gelmesi önemlidir.) Mitanların kahramanı yakalayıp (yani gece ve gündüzün eşitliği) savaşması,

4. Kahramanın başının kesilmesi,

5. Kahramanın başının yaşadığı yerin sınırlarına geldiğinde (Bu sınır yazın kÿpyr civarına uygun gelmektedir) kendi köyünden olanların düşmanları geldikleri yere doğru dödürmesi,

6. Kahramanın kesik başının *Quvkalla*'de³⁷ defnedilmesi,

7. Kesik başın defnedildiği yerin kutsal bir ziyaretgâh olmasıdır.

Düzenli bir şekilde aktarılan bu motiflerden hareketle, *Quvkalla* hakkındaki nakilde kadim yaz ve kış mevsim merasimi hakkındaki mitin esas olduğunu anlamak hiç de zor değildir.

Aynı sistemi bütün olarak tasavvur etmek için *Quvkalla* noktası ile karşı karşıya duran *Yonbosh Langari* noktası hakkındaki nakilleri de tahlil etmek gerekir. Nakil şöyledir:

"*Yonbosh Langari* dağların arasındadır. Lenger çok eski bir öneme haizdir. Burada Kuyavterek denilen bir yer var. Lenger'in yukarısında *Xo'ja Mahmud Parron*'ın devesi diye adlandırılan deveye benzeyen bir kaya var. Efsaneye göre *Xo'ja Mahmud Parron*, bir nice düşmandan kaçarken bu kayaya yönelmiştir. Bu kaya yarılarak Hoca Mahmud devesi ile birlikte bu taraftan girip öbür taraftan çıkmıştır. Daha sonra deve çöküp taş kesilmiştir. Hoca Mahmud buradan girerek öteki tarafa geçmiş ancak deve orada çökerek taş kesilmiştir.

³⁶ Bu motif güneş mitolojilerinde "öç" motifine semantik açıdan paralellik göstermektedir. (yazarın notu)

³⁷ Yaz noktası (yazarın notu)

Yine bir efsaneye göre Lenger'de cinlerin ve perilerin pazarı olurmuş. Bu pazar insanların gözlerine görünmezmiş.

Bir başka efsaneye göre ise Lenger'de büyük bir ejderha varmış. Ejderha geceleri ateş gibi yanar, parlayan gözleriyle korkunç sesler çıkararak gezip dolaşmış. Ama bu ejderha hiç kimseye zarar vermez, sadece Lenger'i dolaşmış. Lenger'in yüksek kısımlarında Taharethane denilen bir yer varmış. Efsanede anlatıldığına göre orada gözle görülmez bir dergâh varmış. Söylenildiğine göre büyük bir kaya dergâhın girişinin önünde set olup kalmış. Allah'a yakın insana, kaya çekilerek yol vermiş. Kapıdan girince uzun ve ince bir yol varmış. Buradan geçildiğinde bir dere suyunun aktığı yolla karşılaşılırmış. Yolun iki tarafında da üzeri her türlü nimetlerle bezeli kısımlar varmış. Buraya giren kişi bu yoldan ilerleyebilirse, dergâhın içerisine girermiş. Dergâhın bir de çocuklara mahsus yeri varmış. Dergâhtan çocuklara mahsus bölüme geçmek için daima hareket eden bir taş merdiven uzanmış. Bu merdivenden çıkmaya çalışan kişinin düşme ihtimali de varmış. Dergâhta çocuk kısmındaki ruhların bağırıışlarının yankısı işitilirmiş.³⁸

Şimdi de *Yonbosh Langari* noktasıyla ilgili nakildeki temel motifleri değerlendirelim:

1. *Yonbosh Langarinde* de geminin³⁹ durduğu yerin varlığı düşüncesi: Aslında bu yerin de tıpkı güneşin battığı Lengerdağ lengeri gibi güneşin güneyden doğduğu nokta kabul edilmesi sebebiyle lenger diye adlandırılması ve burada güneş için kurbanların sunulduğu ibadethanenin varlığı hakikate yakındır.

2. *Xo'ja Mahmud Parron*⁴⁰'ın düşmandan kaçışı ve burada gaip olması: Anlatmadaki kahramana taşın yol vermesi ve onun taşın içine girmesi, *Go'ro'g'li*'nin mağaraya girip kaybolmasını hatırlatır. Her iki durumda da taş, mağaranın unsurlarının mitolojik anlamlarına uygun düşmektedir.

³⁸ Боболардан қолган нақллар (Афсона, ривоят, ирим-сирим ва халқ таквими). Ёзиб олувчи: Раҳматулла Юсуф ўғли. Тўплаб, нашрга тайёрловчилар: М.Жўраев, У.Саггоров. – Тошкент: Фан, 1998, – Б.54.

³⁹ Nuh'un gemisi göz önünde bulunduruluyor. (yazarın notu)

⁴⁰ Belirli bir çerçevede kahraman olarak kabul ediyoruz. (yazarın notu)

3. Anlatıda kahramanın deveye binerek düşman takibinden kaçışı ise güneş etrafında oluşan mitlerindeki diğer bir kahramanı olan Korkut tipini hatırlatır. Korkut, yıllar geçtikçe yaşlanan güneş, quyosh ota (güneş ata/baba) tipi şeklinde görülmektedir. Kadim mitolojik düşüncelere göre doğan güneşin sembolü *Go'ro'g'li* yaşlanıp Korkut'a dönüşerek mağaraya girer. Bu durum O. Süleymanov'un mukayese ettiği eski Mısır'daki mağaranın (doğan güneş) Ra'ya (Güneş tanrısı) eklenip Harht'e dönüşmesi ve helak olmasına yahut kış sembolü tarafından yok edilmesine uygundur. (Bazı halkların mitolojisinde güneşin ejderha tarafından yutulması neticesinde gece meydana gelir düşüncesi vardır.)

Korkut hakkındaki anlatılarda onun ecelden kaçıp deve ile dünyanın dört bir yanına gitmesi ve her nereye giderse gitsin kendisi için kazılan bir mezarla karşılaşması⁴¹ işlenir. Korkut'la ilgili hikâye ölümün kendisini uykuda yakalayacağını anlaması, bunun üzerine Sırderya'nın ortasına bir boyra⁴² serip oturması, uyumamak için kopuz çalıp vakit geçirmesi, sonunda yorulup gözleri kapandığında da ecelin yılan olup gelmesi ve onu sokarak öldürmesi düzenindedir.

Bu ve *Yonbosh Langari* hakkındaki anlatmanın temel motiflerinin birbirleriyle gösterdiği benzerlikler tesadüfî değildir. Şayet Yanbaş Lenger'ini bir ejderhanın koruduğunu göz önünde bulundurursak mesele daha da aydınlanır.

Yonbosh Langari'nde *Xo'ja Mahmud Parron*'a izafe edilen anlatma ve yorumlar, aslında batan güneşin yani 21-22 Aralıkta helak olan Korkut'un yaza teşbih edilmesidir.

Yonbosh Langari ile karşı karşıya duran *Quvkalla* noktasıyla ilgili nakildeki kesik baş kış sembolüyle ilişkilidir. O, mahiyeti itibarıyla 22 Haziran günü, güneşin battığı *Shohimardon* noktasındaki taş kesilen deve başı hakkındaki inançlara bağlanır; zira bu, ziyaretgâhlarla ilgili bir bütünü teşkil edecek tasavvur sistemini meydana getirir. Güneşin doğduğu taraftaki *Yonbosh Langari* ve *Quvkalla* noktalarıyla ilişkili anlatmalar, bu yerlerin de aynen güneşin battığı taraftaki *Oqtov Lengeri*, *Nurota* ve *Shohimardon*

⁴¹ Bu bir rüya olarak da anlatılır. (yazarın notu)

⁴² Tabutta ölünün altına serilen hasır.

noktaları kadar mukaddes kabul edildiğini gösterir. Artık sözü edilen noktalara bağlı olarak şekillenen düşünce ve inançlarla, onların adlandırılması esasında yukarıda ortaya atılan soruya cevap verme imkânına sahibiz.

Sorumuz Nur, *Nurota* ziyaretgâhlarının İslam'a kadar olan ismiyle onun sembolü olan güneşin oğluyla yani *Go'ro'g'li* ile ilgisinin olup olmadığının tespitinden ibaretti.

Yılın esası yedi nokta atasözüne dayanarak güneşin yıl devamındaki hareketi ile ilişkili bölgenin çizgilerini halkın “qo'rut/nokta” şeklinde adlandırdığını tespit ettik.

Dikkatle bakılırsa *Nurota* sıradağları üzerinde güneşin sabit kaldığı mukaddes kabul edilen noktaların isimlendirilmesinde “qo'rut/nokta” kelimesinde “qo'r” kökünü görmekteyiz.

1. Güneş'in güney yönündeki hareketinde en yüksek ve en alçak noktaların adlandırılmasında kullanılan Langar kelimesinin ikinci hecesindeki “gar”ın go'r ve onun varyantı ko'r/go'r olması mümkündür.

2. Mirsadık İshakov, güneşin kuzey yönündeki hareketinde son nokta olan *Qvkkalla*'nin eski isminin “Hukarya” olduğunu tahmin ediyor. Bu görüşten hareket ederek “Hukarya” kelimesinde de “kar”, “ko'r” ve “qo'r”u görüyoruz.

3. Güneşin doğuşunda orta noktanın Qo'rlı ismine denk gelmesi ise hiçbir ispata gerek duymadan kelimenin kökünün qo'r olduğunu gösterir.

Mevcut durum *Nurota* ve *Shohimardon* ziyaretgâhlarının da kadim dönemlerde qo'r kökünden türetilen isimlerle oluşturulduğu sonucunu çıkarmamıza esas teşkil eder. Muhtemelen İslam'a kadar ki devirlerde *Nurota*'nın ismi doğrudan doğruya Qo'rut idi.

Halkın, kendisinin oluşturduğu takvimdeki esas noktaları qo'rut kelimesini ekleyerek adlandırmalarının yanı sıra, her bir yerin kendine mahsus özelliklerinden yola çıkılarak eski kök “qo'r”a bilinen sıfatların eklendiği görülür. Mesela güneşin güneydeki doğduğu ve battığı noktalara verilen “Langar” ismindeki Lan (Lang) ve kuzey noktadaki doğduğu yere verilen Huvkerya (*Qvkkalla*) kelimesindeki qu/xu kök veya ekin bunlarla ilişkili mana ifade ettiği açıktır.

Sh o m i r z o T U R D U M O V (Akt.: T o l g a A R S L A N)

Nurota'nın eskiden “Qo’rut” diye adlandırılmış olması, *Nurota* ile “Qo’rut” kelimeleri arasındaki ahenk, “Qo’rut”un kolayca *Nurota*’ya evrildiğini ve İslamlaşmış ziyaretgâha dönüşerek daha yeni değişmelere uğradığını tahmin etmemize kaynak teşkil eder. Genellikle güneşin battığı taraftaki gibi güneşin doğduğu taraftaki қўрутлар da mukaddes ziyaretgâhlar olarak kabul edilmektedir.

Şimdi doğrudan güneş etrafında oluşan mitler ve bunların söz konusu qo’rutlarla ilgili üzerinde duralım.

Malum olduğu üzere güneş etrafında oluşan mitler mahiyeti bakımından iki gruba ayrılmaktadır.

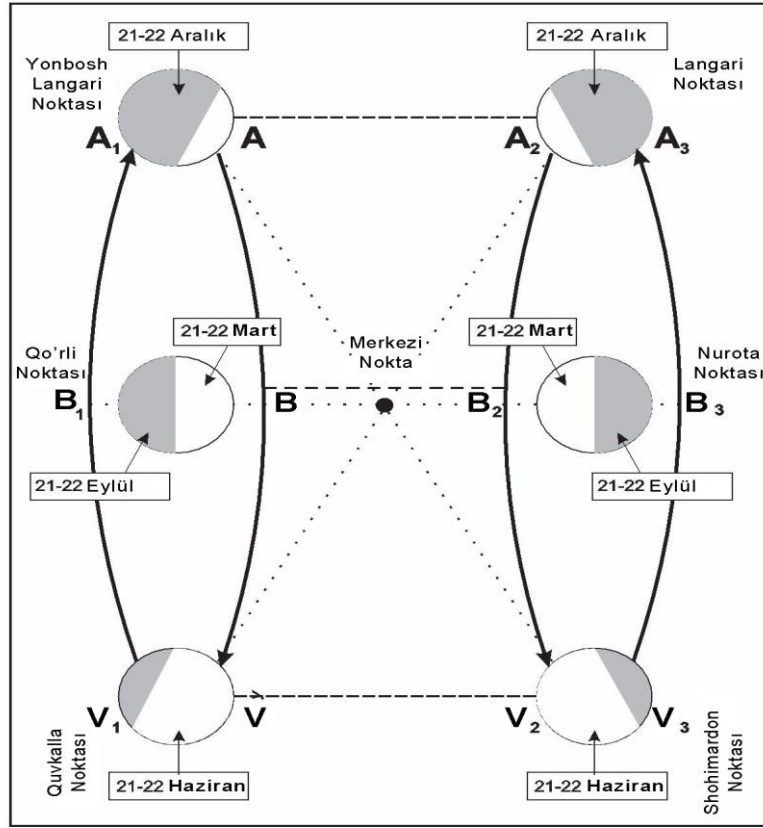
Bunlardan birincisi doğrudan mevsim dönüşleriyle alakalı çok eskilere dayanan grup, ikincisi güneşin karanlık ve kötü güçlerin sembolü olan güçlerle mücadelesini anlatan ve nispeten daha sonraki dönemlerde oluşan gruptur.

Yılın mevsim dönüşlerinin sınırlarını bilmek eski zamanlardaki insanların çalışmalarında en az günümüzdeki kadar önemliydi. Atalarımız yıldızların hareketlerine bakarak elde ettikleri tecrübelerini bir araya getirip nesilden nesile aktarmışlardır. Özellikle güneşin hareketine bağlı olarak gece ve gündüzün eşit olduğu vakitlerde, en uzun gündüz ve en uzun gecenin sınırlarının belirlenmesi su ve hava değişikliklerinin ananevi usullerle tespit edilmesi onların günlük, tarım, içtimai, siyasi ve dinî hayatlarında önemli rol oynamaktaydı. Aslında güneş etrafında oluşan mitler ve mevsim merasimler şeklinde karşımıza çıkan bütün bu tasavvurlar hakkındaki bilinenler ve tecrübeler de bir bütündür. Yılı dört mevsim, on iki ay olarak hesaplarız. Her mevsimi de ortalamada üç ay kabul ederiz. Kadim zamanlarda ise tıpkı gece ve gündüz gibi mevsimleri de ikiye ayırmışlar. Eskiler bu düşünceye göre yaz ve kışın oluşturduğu on iki ayın da birbirine peyderpey karışmış olarak devam ettiğine inanırlar. Yaz ve kışın bu kendi arasındaki münasebeti ise güneşin mukaddes noktadaki durumuna bağlı olarak düşünülmüş. Güneşin doğması ve batması gece ve gündüzü meydana getirdiği gibi, onun kuzey noktasından güney noktasına ulaşması ve yeniden güzergâhına dönüp geldiği noktaya yani kuzey noktasına gelmesi de, bir yıllık gece ve gündüzün yani yaz ve kışın değişmesi sürecinde gerçekleşir. Güneş etrafında oluşan mitlerdeki temel motiflerin güneşin oğlunun doğması, gelişmesi, büyüüp

Güneş İnancına Bağlı Ziyaret Yerleri ve Köroğlu Destanı

babası için oç alması, daha sonra yaşlanarak ata güneşe dönüp yok olması, işte bu güneşin kuzey ve güney noktalarındaki gidiş ve geliş hareketini temsili tasvir etmiştir. Bu durumu daha iyi anlayabilmek için *Nurota* dağlarındaki ecdadımızın fenolojik takvimi esasında güneşin mukaddes noktalardaki hareketi ve onda yaz ve kışın birbirinin yerine gelip gitme cereyanını aşağıdaki şekilde gösterebiliriz:

Öncelikle *Nurota* sıradağlarındaki fenolojik takvimin şekline bakalım:

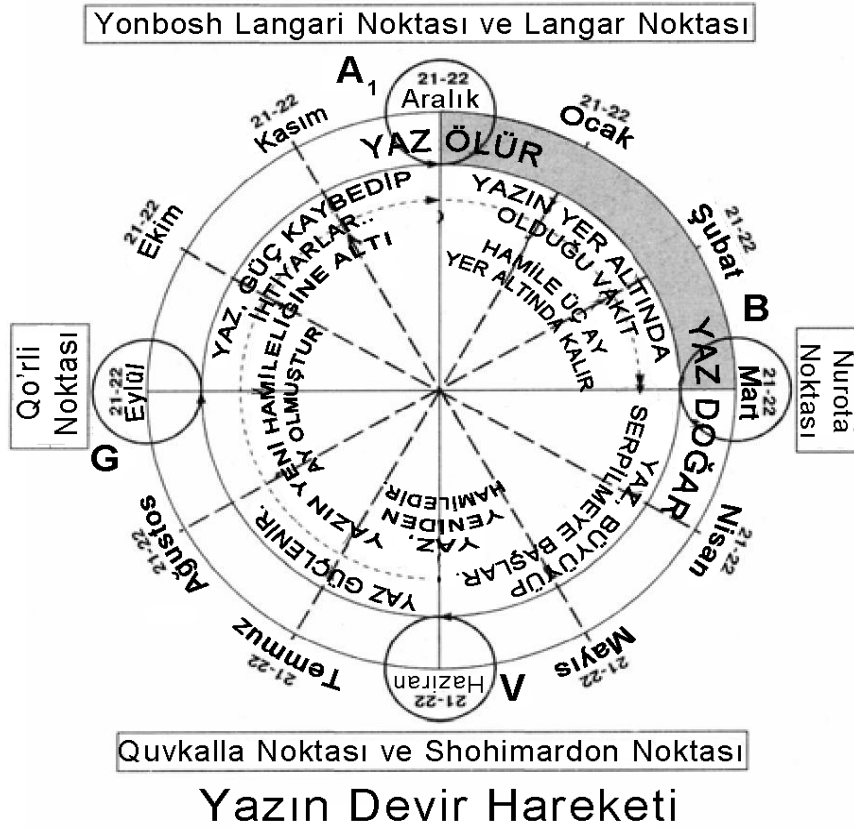
1. Şekil

Güneşin *Yonbosh Langari* noktasından (AA1) doğup Lenger noktasına (A2 A3) batışı 21-22 Aralık, en uzun gece ve en kısa gündüzün yaşandığı güney noktalarıdır.

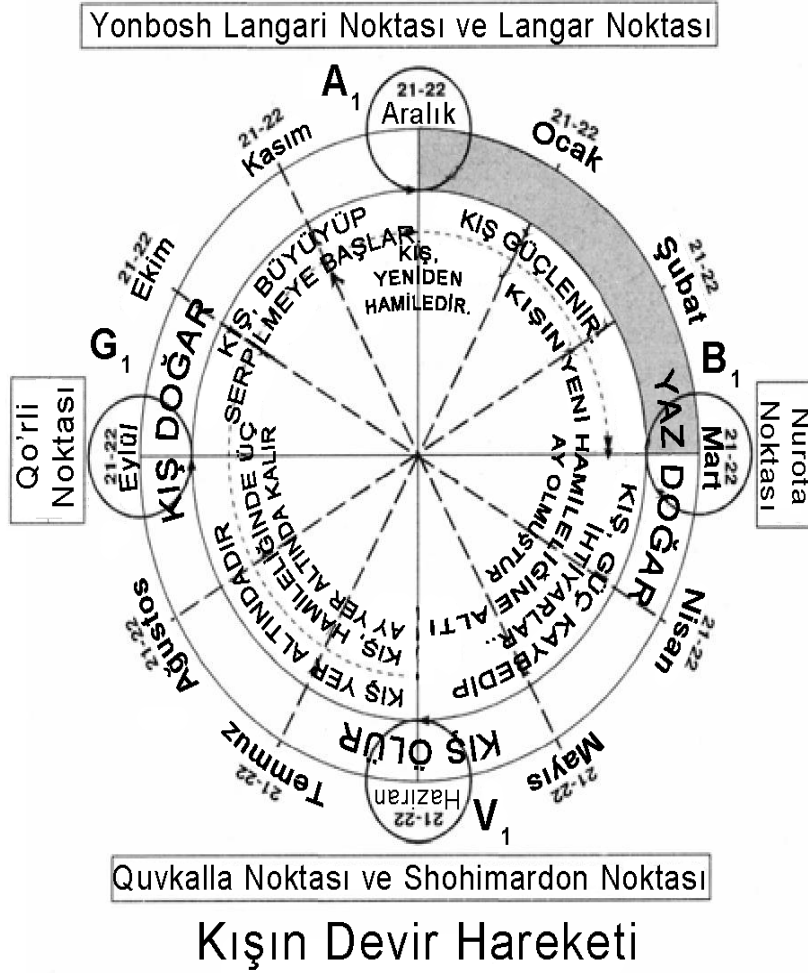
Güneşin *Qo'ri* noktasından (VV1) doğup *Nurota* noktasına (B2 B3) batışı (21-22 Mart ve 21-22 Eylül) gündüz ve gecenin yılda iki defa eşit olduğu noktalardır.

Güneşin *Qovkalla* noktasından (VV1) doğup, *Shohimardon* noktasına (V2, V3) batışı ise en uzun gün ve en kısa gecenin yaşandığı noktalardır.

Güneşin doğduğu noktalardaki AVV noktalarında gün uzayıp, geceler kısaltmaya başlamaktadır. V1 V1 A1 noktalarında tam tersine gece uzayıp gün kısaltmaya başlar. Aynı durumu güneşin battığı noktalar için de görürüz. Şimdi doğrudan işte bu noktalarda güneş etrafında oluşan mitlerde aks ettirilen yaz ve kış sembollerinin, bir yıllık durumunu gösteren şekli inceleyelim:

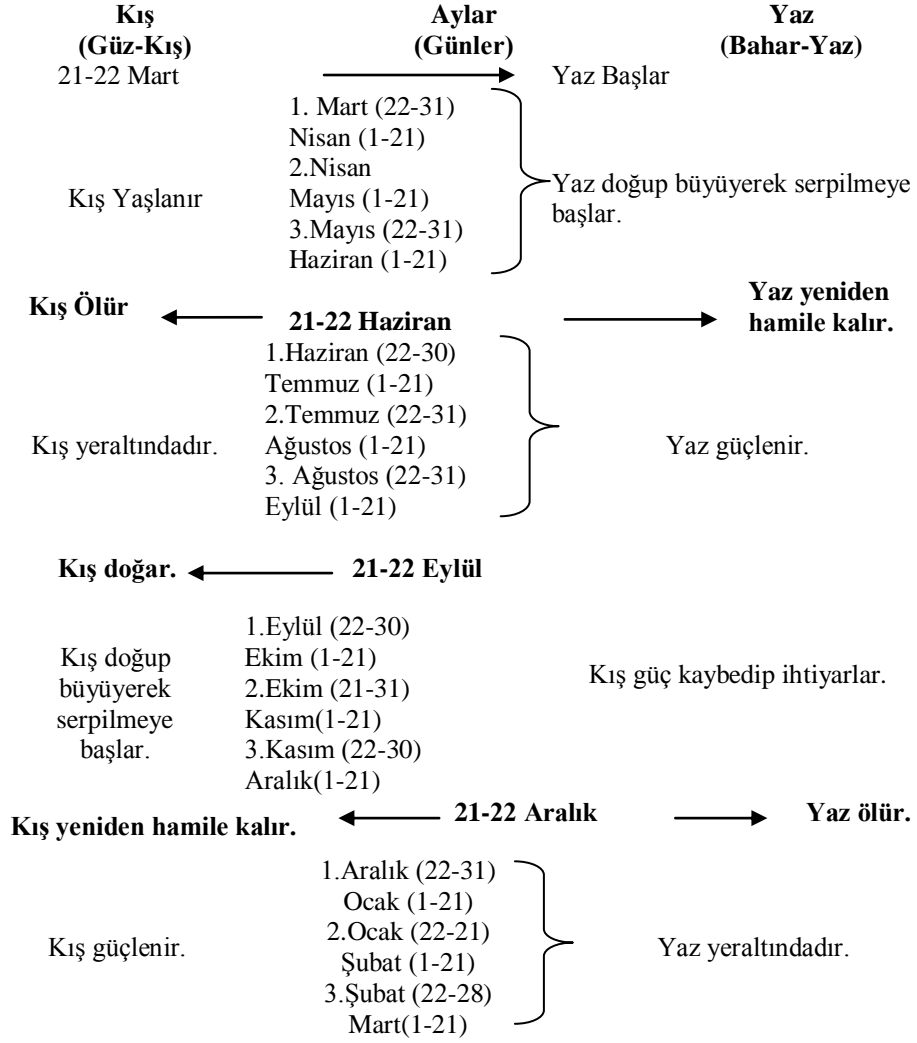

2. Şekil

3. Şekil

Kış ve yazın bir yıl boyunca on iki ay devamında takip ettiği seyri ayrı ayrı alıp bunu iki şekilde gösterdik. Aslında bu iki süreç birlikte geçer. Bu çizimleri bugünkü ay hesabına göre yeniden yaparsak, mesele daha açık hâle gelecektir.

4. Şekil

Şimdi doğrudan doğruya çizimlerde görülen durumun yorumuna geçelim:

Halkın mevsim dönüşleri ile ilgili kadim mitolojilerine göre, 21-22 Mart, gece-gündüz eşitliğinin olduğu gün yazın (baharın) başlangıcı kabul

edilmektedir. Bu tarihlerde güneş *Qo'rlı* noktasından doğup *Nurota* noktasına batmaktadır. 2 ve 3 numaralı cetvellerdeki tasvir de yazın *Nurota* noktasında başladığını göstermektedir. Niçin böyle? Tabiat düzeni ve onu izah eden mitoloji mantığından yola çıkarak yaz (bahar) kışın sonunda doğup büyümeye başlar. Fenolojik takvimde kış tarafı güneşin battığı, yaz tarafı ise güneşin doğduğu noktalar kabul edilir. Yaz sembolünün doğduğu zamanda, kış sembolü güç ve kudretini kaybederek ihtiyarlamaya başlar. En uzun gündüz ve en kısa gecenin yaşandığı 21-22 Haziran tarihinde ise güneş *Qo'rlı* noktasından doğup, *Shohimardon* noktasına batmaktadır. Bu gün, yaz sembolü olgunlaşıp kış sembolü ile savaşıyor ve onu yener. Halk tasavvuruna göre kış ölüp yer altına girmiştir. Yaz sembolünün yeni hamileliği tam da o gün gerçekleşir.

Kışın sembolünün ölümü *Shohimardon* noktasında gerçekleşir. 21-22 Haziran'dan 21-22 Eylül'e kadar yaz sembolü büyüyüp serpilip, kış ise bu dönemde yer altına kalır, diye düşünülmüştür.

21-22 Eylülde sonbahardaki gece ve gündüz eşitliğinde ise fenolojik takvimin yaz tarafında olan *Qo'rlı* noktasında kış sembolü doğar. Bugünden itibaren yaz sembolü yaşlanır, artık kış büyüyüp güçlenmektedir. 21-22 Aralıkta, en uzun gece ve en kısa gündüzün yaşandığı tarihte, *Yonbosh Langari*de kış olgunlaşıp yaz ile savaşarak onu yenmiştir. O gün itibarıyla helak olan yaz sembolü yer altına çekilmiştir. Bu karşılaşma, aynı zamanda kışın yaptığı yeni doğuma da işarettir.

Yaz sembolünün üç ay boyunca yer altında yaşadığına ve yeniden 21-22 Mart'ta *Nurota* noktasında doğduğuna inanılmaktadır.

Genel kabul hâline dönüşen tasavvura göre yaz ve kış sembollerinin birbirlerinin yerini alma sürecindeki harekette, yaz ve kışla beraber onların yeni hamileliği de gerçekleşir. Yani yazın yeni hamileliği 21-22 Haziranda, *Shohimardon* noktasında başlar, altı ay sonrasında *Yonbosh Langari* noktasına kadar (21-22 Aralık) devam edip, helak olan yaz ile birlikte yer altına girer ve oradan *Oqtov Lengeri* noktasına geçerek tam olarak üç ay yer altında kalır. Daha sonra da *Nurota* noktasında yeryüzüne çıkar.

Kışın sembolünün hamileliği ise 21-22 Aralık günü *Yonbosh Langari* noktasında meydana gelir. Altı ay sonra *Shohimardon* noktasına ulaşır ve yenilmiş ihtiyar kış sembolüyle birlikte yer altına girer. *Quvkalla*

noktasına geçerek⁴³ üç ay yer altında kalır ve nihayetinde de yeniden *Qo'rlı* noktasında yeryüzüne çıkar. Halk, *Nurota* sıradağlarındaki fenolojik takvimlerinde güneş etrafındaki mitleriyle mevsimsel dönüşleri bu şekilde tasavvur etmektedir.

Güneş etrafındaki mitlerindeki ikinci basamak⁴⁴, güneş oğul ve güneş baba sembollerinin kurtarıcı kahraman temsilcisi olarak epik muhtevaya dönüşmesinde ortaya çıkar. Kurtarıcı kahramanın ejderha ile savaşının esasında, yaz ve kış mücadelesinin yattığı araştırmacılar tarafından dile getirilmiştir. Özellikle mahiyetine göre *Go'ro'g'li* destanındaki *Go'ro'g'li* tipinin yazın sembolü olduğu, onun tam zıttı olan *Padişah Rayhon*'ın ise kış temsil ettiği düşünülür. Bu sebeple de *Go'ro'g'li* destanının kahramanını ve onun temel motiflerini mukaddes noktalarda tecessüm eden yaz ve kış sembollerinin hareketlerini gösteren şekilde mukayese edersek, şaşılacak derecede benzerlikler görürüz:

1. Destanda anlatıldığına göre *Go'ro'g'li*'nin annesi *Hiloloy* öldüğünde altı aylık hamiledir. *Go'ro'g'li*, defnedildikten üç ay sonra mezarda doğar. *Go'ro'g'li*'nin yer altından çıktığı vakit, baharın başladığı, çiftçilerin tarla sürmeye başladığı vakti olarak gösterilmiştir.⁴⁵ Bu ise bahar (yaz) sembolünün doğum vaktine uygun zamanı 21-22 Mart diye belirlememize esas teşkil eder. Bu durum kendiliğinden *Hiloloy*'ın vefat ettiği günün 21-22 Aralık tarihine yani yaz sembolünün helak olup toprağın altına çekildiği vakte; *Go'ro'g'li*'nin doğuşu ise, 21-22 Haziran yani yazın yeniden hamile kaldığı döneme denk geldiğini gösterir. Biz de bu paralellikten hareketle kurtarıcı kahraman olan *Go'ro'g'li*'nin⁴⁶ doğumunun *Nurota* noktasında (21-22 Mart), yeniden hamile olmasının Şahmerdan noktasında (21-22 Haziran), yok olup gitmesinin ise *Yonbosh Langari* noktasında gerçekleştiği düşüncesini iler sürmemize yardımcı olur.

Go'ro'g'li henüz küçük bir çocuk iken, *Padişah Rayhon*'ın onun kıymetlisi *Tulpor*'ın yerine *Xoljuvon*'ı kaçırmayı, mahiyeti itibariyle

⁴³ Anlatmadaki kesilen başın *Qwkalla*'ye gitmesi ve orada gömülmesini hatırlayınız. (yazarın notu)

⁴⁴ Güneşin zulmet, karanlıklar dünyası temsilcileriyle savaşması. (yazarın notu)

⁴⁵ Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти фольклор архиви, инв.№ 1459. – Б.2.

⁴⁶ Özellikle *Nurota*'nın (yazarın notu)

Hiloloy'ın ölümü uygundur. *Go'ro'g'li*'nin yaşlanıp mağaraya girmesi de bu vakalar zincirinde yer alır. Daha sonra edebi talepler esasında bu olaylar ayrı ayrı gelişir. Aslında bunların arka planında 21-22 Aralıkta helak olan yaz sembolünün akıbeti yer almaktadır.

2. *Go'ro'g'li*'nin yengesi *Xoljuvon* için deryayı geçip *Padişah Rayhon*'ın ülkesine gitmesiyle *Xoljuvon*'ın yerine *Padişah Rayhon*'ın kızı *Oyzaydin*'i alıp dönmesi, düşmanından öç alması, yazın yeni hamileliğinin 21-22 Haziran günü gerçekleşmesi kıyaslandığında mesele aydınlanır. Şimdi Destanın bazı varyantlarında “Ayrıtuyak”⁴⁷, “ Borsa kelmas yurt egasi” (Gidilse dönülmeyen yurdun sahibi), “Jun bosgan” (Post giymiş) sıfatlarıyla nitelenen *Padişah Rayhon* etrafında işlenen konuları ve motifleri alalım:

1. *Go'ro'g'li*'nin büyüyüp olgunlaştığı dönem *Padişah Rayhon*'ın yaşlandığı devire denk gelir. Bu dönem halkın tabiatla ilgili tasavvurlarına göre 21-22 Mayıs'tan 21-22 Hazirana kadar olan aralığı kapsar. Bu çerçevede Destanın Taş Şair varyantında *Go'ro'g'li* öç almak için *Padişah Rayhon*'ın yurduna gittiğinde *Padişah Rayhon*'ın oldukça yaşlı bir ihtiyar sıfatında tasvir edildiğini hatırlamak yeterlidir. Aynı durum bizim oluşturduğumuz 4. Şekildeki kış sembolünün yaşlılık devri ile örtüşmektedir.

2. Destanda doğup gelişen mitolojik düşünceye dayanarak *Go'ro'g'li* güç ve kudret sahibi olduğunda, *Padişah Rayhon* mağlup olup yer altına çekilir. Bu halk düşüncesine göre 21-22 Hazirandan 21-22 Eylül'e kadarki zaman dilimini gösterir. Yokolup giden kış sembolünün varisi *Padişah Rayhon*, kendi sırasında yaz sembolünün varisi *Go'ro'g'li*'nin yeniden kuvvet kazanmasına da sebep olur. Bu dönem fenolojik takvimdeki 21-22 Hazirana denk gelir.

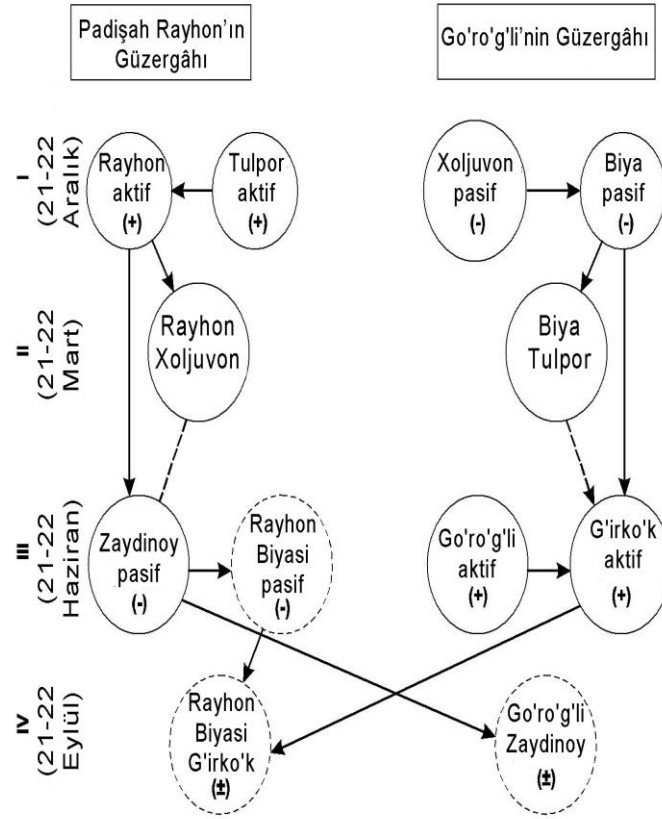
3. Reyhan padişah'ın tekrar güçlenmesi ise, tıpkı kış sembolünün yeniden doğması gibi 21-22 Eylülde gerçekleşir.

4. Büyüyüp gelişen kış sembolünün yazı mağlup etmesi gibi *Padişah Rayhon* da 21-22 Aralıkta *Go'ro'g'li*'nin mağaraya girerek kaybolup gitmesine sebep olmuştur. Bu hadisenin 21-22 Aralıkta meydana geldiği anlaşılır. Kendi bütünlüğü içerisinde *Padişah Rayhon*'ın *Go'ro'g'li*'nin yengisini kendisiyle birlikte alıp götürdüğü bu motif, bu gün kışın

⁴⁷ Ayrı soy. (yazarın notu)

kendisinden sonraki mevsime gebe kalması gibi *Go'ro'g'li*'nin da yeniden varlık göstermesinin zeminini hazırlar.

Destanın esas yapısındaki bu motiflerin birbirleriyle olan münasebetlerini aşağıdaki şekilde görmek mümkündür:

5. Şekil

Bu kurguda yer alan motiflerin kendi içerisindeki farklı ilişkileri fenolojik takvimde yaz ve kış sembollerinin değişme düzenlerine uygun gelmektedir. Bu da kendi içerisinde *Go'ro'g'li* destanlarının çekirdeğinde, güneş etrafındaki mitlerin yer aldığı düşüncesini kuvvetlendirir. Zira destanın ilk katmanlarının halkın edebi düşüncesinin eski katmanlarında ortaya çıktığını gösterir.

Elbette destanın olay örgüsündeki (özellikle günümüzdeki durumunda) bu motiflerden başka, yaz ve kış yönelişlerinin sanatsal seviyede işlenmesinde sadece *Go'ro'g'li* ve *Padişah Rayhon* tiplerinin değil destandaki *Qidir*, *Go'ro'g'li*'nin babası *Ravshan*, *Ahmad Sardor*, *G'irko'k*, *Hiloloy*, *Xoljuvon*, *Oyzaydin*, *Shohdorxon*, devler, *Yunus* ve *Misqol*, periler gibi karakterlerin de icra ettikleri özel fonksiyonları vardır. Bu tiplerin mahiyeti, epik kahraman, epik rakip, epik düşman, epik yardımcı, epik hamiler şeklinde genelleme yapılarak tasnif edilse de, onlar temelde iyilik ve kötülük olmak üzere iki kutup etrafında kümelenerek söz konusu mücadele içerisinde yer alırlar. Elbette mücadelesiz ve savaşız destanın da ona esas teşkil eden mitlerin de bir anlamı olmazdı.

Yukarıda, Nur sıradağları ile çevrelenen bölgedeki mukaddes noktalara bağlanarak anlatılan nakil, efsane ve çeşitli anlatılarda, güneş etrafındaki mitlerin hayat bulduğunu, kendi bütünlüğü içerisinde bu itikadî bakışların destan terkiibinde edebi ve estetik hususiyetler kazandığını bir düzen esasında açıkladık. Bunu yaparken bize *Qo'rg'on* destancılık mektebinin önemli temsilcisi *Rahmatulla Yusufog'li*'nin kendi bölgesinden derlediği bilgiler kaynak teşkil etti. Bu kaynaklarda yer alan itikadî düşüncelerin ilk olarak burada yaşayanların arasında neşet ettiğine şüphe yoktur. Tabii ki buranın ahalisini oluşturan irili ufaklı toplulukların kaderi *Nurota* dağları ile farklı farklı dönemlerde kesişmiştir. Bu noktada onlar arasında *Nurota* Dağlarında yaşayan halkın esas kısmını teşkil eden ve *Qo'rg'on* destancılarının da mensup olduğu Aksak ve Toksak boylarının birleşmesinin ayrı önemi vardır. Bazı tarihi kaynak⁴⁸, nakil ve malumatlara göre Aksak ve Toksak boyları, IX-XI. asırlarda Sırderya boylarından Kaspîy taraflarına göçen Oğuzlar arasında yer almaktadır. Ancak onlar ata yurtlarından göçmek istememiş ve burada kalıp yaşamaya devam etmişlerdir. Aksak ve Toksak boylarının Sırderya boylarında yaşadığı ve *Nurota* Dağları vadisinin onlara kışlak vazifesi gördüğü de türlü nakillerde zikredilmektedir. Özellikle bu boyların, günümüzdeki *Jo'sh* köyü tepeliklerinde yerleşmiş üç yüz altmış

⁴⁸ Машкова В.Г. Некоторые общие элементы в родоплеменной составе узбеков, каракалпаков и туркмен / Труды института истории и археологии. Материалы по археологии и этнографии Узбекистана. Т. II – Ташкент, 1950, – С. 135 –158; Тенешев Э.Р. Строй саларского языка. М., 1976. – С. 25–27; Агажанов С.Г. Очерки истории Огузов и туркменов Средней Азии IX–XIII вв. –Ашхабад: 1969. – 328 с.

mezara ölülerini getirip defnettikleri⁴⁹ hakkındaki malumat da dikkate değerdir. *Jo'sh*'taki üç yüz altmış kabir ve bunlara ölülerin defnediliş düzeni ise ateşperest inanca mensup halkların örf ve âdetlerini hatırlatır. *Jo'sh* civarında yaşayan halktan yaşlıların anlattıklarına göre tuğladan yapılmış her bir mezarın uzunluğu 25-30, genişliği 5-6, yüksekliği 2-2,5 metredir ve onlar, özellikle yerden yükseğe uzunca yapılmış ev şeklindedir. Bu mezarlığın kapısına merdivenle inilir. Mezarın içinde kemer şeklinde küçük taklar vardır. Taklar iki duvarı birbirine bağlamakta ve ortada bir yol açılmaktadır. Ölülerin kemikleri işte buraya konulmuş. Âdet üzere her boy kendi mezarına sahiptir, muhtemelen de kemiklerin diğerleriyle karışması engellenmiştir. *Rahmatulla Yusufog'li* de “Yine bir efsaneye göre *Jo'sh*'ta üç yüz altmış mezar varmış. Günümüzde bunlardan bazıları da mevcut.” bilgisini veriyor.

Aksak ve Toksak boylarının ölülerini *Nurota* sıradağlarındaki *Jo'sh* köyüne getirip buradaki mezarlara defnetmeleri, *Oqtov* ve *Qoratov* arasının mukaddes mekân kabul edildiğini gösterir. Ölülerini kutsal kabul edilen mekânlara defnetme düşüncesini kadim halkların tamamının tarihinde de görürüz.

Malum olduğu üzere Seyhun ve Ceyhun nehirleri arasında kalan bölge çok eski devirlerden beri insanlığın hayat sürdüğü mekânlardan kabul edilir. Özellikle bizim ilgimizi çeken yer *Nurota* sıradağları ve devamındaki Kızılkum, Sırderya boylarından Aral kıyılarına kadar uzanan ve Sak (Şak) kabilelerinin yaşadığı yer olarak bilinen bölgedir. Özetle Sak ve Massaget kabilelerinin Kespiy'in kuzey kıyılarından Harezm ve Aral civarına Karakum ve Kızılkum çöllere, Sırderya boyları ve *Nurota* sıradağlarına kadar olan geniş alanda yaşadıkları; Sak (Şak)ların doğrudan Sırderya boyları, Kızılkum çölü ve *Nurota* sıradağlarında hayat sürdürdükleri “Özbekistan Tarih Atlasında” da gösterilmektedir. Kısaca ifade edecek olursak Kızılkum, Sırderya boyları, *Nurota* sıradağları Sak kabilelerinin çok eskiden yaşadığı yerlerdir.

Dil sahasında çalışan Kazakbay Mahmudov günümüzde bazı Özbek boylarının isimlerinde “Sak” kabilelerinin isimleriyle birleşmiş adlara

⁴⁹ Çok eskiden her nerede vefat etmiş olursa olsun. (yazarın notu)

rastlandığını söyleyerek bu topluluklar tarihte, söz konusu boyların birleşmesinde yer almıştır, der.⁵⁰ Burada en kayda değer bilgi, *Nurota* sıradağlarında doğan fenolojik takvim ve onunla ilgili inançlarla, epik ananeyi günümüze kadar koruyan Aksak ve Toksak boy adlarının yapısındaki “sak” kelimesinin varlığıdır. Bu durum Aksak ve Toksak boylarının da tarihte, kabile birleşmeleri içerisinde girdiklerini göstermenin yanı sıra, *Nurota* sıradağlarındaki fenolojik takvimle ilişkili inançların da doğrudan “Sak” kabileleriyle olan birleşmelerle ilişkili olduğunu düşünmeye imkân verir.

Nurota sıradağları gibi dağlık bir bölgede yaşamadıkları için Mayalar ve Eski Mısırlılar, yıl bölümlerinin değişimini takip etmek, dini merasimlerini icra etmek ve ölülerini gölgeler ülkesine huzurla uğurlamak için büyük piramitler inşa etmişlerdir.

Sırderya boyları, Kızılıkum çölü, Türkistan bozkırları ve Aral kıyılarında yaşayan Saklar, eski Mısırlılar ve Mayalar piramitlerden nasıl faydalanmışlarsa *Nurota* sıradağlarından aynen öyle yararlanmışlardır. Bu sebeple *Nurota* sıradağları mukaddes kabul etmişlerdir. Bu sebeple de güneşin doğup battığı altı noktada ve varlık âleminin izlenebileceği yedinci noktada ibadethaneler yapmışlardır.

Jo'sh'taki üç yüz altmış mezar da sadece Aksak ve Toksaklarla değil, belki de bütün Sak kabileleriyle ilişkilidir. Bu mukaddes kabirlerin bulunduğu yer ve onların sayısının üç yüz altmış olması⁵¹ bir tesadüf değildir. Aslında burada, güneş etrafındaki mitlere bağlanacak ve güneşe tapma inanç sistemi içerisinde izah edilebilecek inanç ve düşünceler mevcuttur.

Nurota sıradağlarının kuşattığı sınırlar içerisinde kalan *Jo'sh* köyü, güneşin doğduğu kuzey doğu *Quvkalla* noktasına bakan yamaçlarda meskûn olup *Oqtov* Lengeri, *Nurota* ve *Shohimardon* noktalarıyla karşı karşıyadır. Ölüler, güneşin doğduğu kuzey noktasına yakın yerlere defnedilmektedir. Buna mukabil çocuk sahibi olmak için güneşin battığı *Nurota* noktasından dilekte bulunmaktadır. Bunun altında, Sakların kış bitiminde yaz ve yaz

⁵⁰ Махмудов Қ. Искиф ва сақлар туркий аждодларимиз. “Фан ва турмуш” журналі. 1994, №2. –Б. 10-11.

⁵¹ Bir yıl içerisindeki gün sayısına denk olmasına dikkat ediniz. (yazarın notu)

bitiminde kışın bir döngü içerisinde birbirini takip etmesi etrafında oluşan tasavvurlarla ilgili inançların yer aldığı anlaşılır. Saklar da dünyada birçok halkta olduğu gibi atalarının öldükten sonra başka simalarla dünyaya yeniden geldiklerine inanırlardı. Bu sebeple *Nurota*'da doğan çocuklara farklı gözle bakmış, buraya gidip yaratıcıdan evlat istemişler, buradaki çocuk kuyusuna bakarak gölgeler ülkesinde alınlarına evlat sahibi olmanın yazılıp yazılmadığını öğrenmek için fal bakmaya yönelmişlerdir. Anlaşıldığı üzere *Nurota* sıradağları silsilesindeki *Oqtov* ve *Qorotov* bölgesi, Sak kabilelerinin dini ve itikadî hayatlarında önemli bir yer tutmaktadır. Bu yerlerde Sak kabilesinin din adamlarının yaşamış olmaları da mümkündür. Genel olarak *Qo'rg'on* destancılık ananeleri ve epik repertuarının dip köklerinde işte bu din adamlarıyla bağlantı kurmak da hakikatten uzak değildir. Çünkü bu kadar büyük epik mirası saklamaya ve geliştirmeye az sayıdaki Aksak ve Toksak boyunun tek başına gücünün yetmeyeceği açıktır. *Qo'rg'on* destancılık ananelerine ve Sak boy birleşmelerine epik ananelerin devamı mahiyetinde bakılırsa, G'o'rog'lu halkası ve diğer destanları kapsayan epik hafızaya saklayacak mahiyette tarihe sahip büyük nüfuslu halkın kaderi ve geçmişinin edebî aksinin esas olması üzerinde düşünmek de mümkündür. Geleneksel olarak destan, geçmiş ve istekler çerçevesinde şekillenen şiir gelenekleri zemininde gelişir. *Qo'rg'on* destancılık geleneğinin tarihi, Sak kabile birleşmelerinin tarihi ve akıbeti bütününde ele alınıp değerlendirilirse, bu emsalsiz destancılığın ve onu 20. asra kadar yaşatan ünlü bahşılarm nasıl bir mirasın varisleri olduğu daha iyi anlaşılacaktır. Aradan aşağı yukarı yirmi beş asırdan fazla bir zaman geçmiş olmasına rağmen halkın hafızasında Sakların güneşe ilişkili inançları ve itikadî düşünceleri koruyabilmeleri de oldukça önemlidir. Ne kadar takip ve değiştirmelere maruz kalmış olsa da bu mukaddes ziyaretgâhlar ziyaretçisiz kalmamıştır. Tarihsel süreçte dinler değişse de mukaddes kabul edilen değerler ve unsurlar, bunlarla münasebeti olan yerler değişmeden kalmıştır. Bu süreçler söz konusu milletin hayatında görülen keskin sosyal, siyasi ve dini değişmelere uygun şekilde gelişme ve tabakalanmaları oluşmuştur.

Sak kabile birleşmelerinin güneşe tapmalarının ve ona bağlı inançlarının tecessüm ettiği *Nurota* sıradağlarındaki yedi mukaddes noktayla ilgili ziyaretgâhların durumunda da bu süreci görmek mümkündür. Bu durum kendi içerisinde Sak kabile birleşmelerindeki güneşe tapmayı, güneş

etrafındaki mitleri ve mevsimsel merasimlerin hangi şekilde bize kadar geldiğini görmeye imkân verir.

Birinci Basamak

Kadim devirler: Mevcut tarihî kaynaklarda kaydedildiğine göre Sak kabile birleşmelerinde güneş temel inanç kaynağı kabul edilmekte ve alev onun sembolü olarak mukaddes sayılmaktadır. *Nurota* sıradağlarındaki yedi nokta, Saklar arasında bütün âlemin modeli kabul edilmiştir. Bu sebeple buraların mukaddes mekânlar olduğuna inanılmıştır. Sak din adamları bütün dinî törenlerini ve mevsim merasimlerini kutsal kabul edilen bu noktaların merkezinde bulunmak suretiyle yapmışlardır. Buranın din adamlarının yaşadığı mekân olması ihtimali de hakikate yakındır. Öyleki ölülerini de, muteber kabul ettikleri mukaddes mekân olan *Jo'sh*'taki üç yüz altmış mezara defnetmişlerdir.

Quvkalla (Hukarya) noktasında ataların inancıyla gelişen itikatlar, kışın yok olup gitmesine bağlı merasimlerle uyumludur.

Nurota noktasında doğum ve yazın gelişiyile ilgili merasimlerde uyum vardır.

Bu inanç sisteminde çeşitli tanrılara tapınmanın esas oluşturduğu anlaşılmaktadır. Yıldızlar, özellikle de güneş ve ay takvimlerini izah eden düşünceler yaygınlaşmıştır.

Dünya iyilik ve kötülüğün mücadele sahnesi olarak telakki edilmiştir.

Sak kabile birleşmelerini dini ve itikadî cihetten de içerisine alan bu tapınma ve inançlar tabakası, Zerdüştlük devrine kadar devam ettirilmiştir.

Zerdüştlük, Sak kabile birleşmelerinin inanç sistemini tamamıyla inkâr etmez. Çünkü o zaten bu zeminde büyüüp gelişmiştir. Aksine Zerdüştlük kendisinden önceki güneşe tapınma ile ilgili tasavvurların ve törenlerin tekâmülünde, çok tanrılıktan tek tanrılığa geçişte de bir basamak vazifesi görmüştür. Aşağıda bu süreç kısaca izah edilecektir:

İkinci Basamak

Zerdüştlük devri: Zerdüştlük'ün Turan (Türkistan) coğrafyasında geniş ölçüde yayıldığını ve uzun yıllar hüküm sürdüğünü tarihî, etnografik, arkeolojik ve edebi kaynaklar doğrular. Uzmanlar, Avesto'daki "Gat"lara

dayanarak, Zerdüş'tün eski Harezmi'de doğduğunu ve Spitama⁵² kabilesine mensup olduğunu, Ahura-Mazda inancını yaymakta pek çok güçle karşılaşmış, başka yurtlara gittiğini, nihayetinde Sakastana ülkesinde Kaviy Viştospa sarayında ilk inananlarına kavuştuğunu yazmaktadır.⁵³ Ahura-Mazda inancının mukaddes kitabı "Avesta" hususunda ise, "O, iptidai devirlerden başlayıp bölgelerin, kabilelerin ve boylarının tanrılarına şan ve şerefini göstermek amacıyla anlattıkları ve eski inançları mucibince geliştirdikleri çeşitli türlerin tamamını bünyesinde toplamıştır. Zerdüş'tün çeşitli tanrılardan vazgeçip sadece Ahura-Mazda'yı hak kabul etmeye insanları davet etmiştir." düşüncesini ileri sürmüşlerdir.⁵⁴ Zerdüş'tün Harezmi'de doğduğu, Harezmi'nin ise Sak kabile birleşmelerinin yaşadığı yerlerle birleştiğini hatırlarsak Zerdüş'lük inancının esaslarında yer alan itikadî düşüncelerin Sak kabile birleşmelerinin inanç ve itikatlarına uygun olması muhtemeldir, varsayımını ileri sürme imkânı doğar.

Bu tahmini imkân çerçevesinde şekillendirmek için Sak kabile birliklerinin güneş etrafındaki mitleri ve mevsimsel törenleri ile ilgili yukarıda gösterdiğimiz sistemi, Zerdüş'tün inancı ve onun mukaddes kitabı Avestadaki asıl itikadî düşünce ve tasavvurlarla etraflıca mukayese edelim:

Her çeşit dinî öğretilerde, insanın üzerinde hayat bulduğu yerin ve bütün âlemin tertibinin kendine mahsus izahı ve tasviri mevcuttur. Bu tasvir ve onunla ilişkili tasavvurlar sadece itikadî cihetten olmasa da belki amelî bakımdan önemli bir yere sahiptir. Araştırmacılar Avesta'daki dünyanın yaratılışı hakkında tasavvurları genelleme yaparak şu şekilde anlatırlar: "Yeryüzü Karşvar diye adlandırılan *yedi iklim* bölünmüştür. Dünya dağı burada (Hara, Hukarya) dünyanın merkezinde gösterilse de başka yerde, dünyayı doğudan batıya kuşatan Harayti (Hara Berezeyti) silsilesinin kuzey kısmında yer aldığı gösterilir."⁵⁵ Meri Boys ise bu konuda şunları söyler: "Yedi Karşvarlar ibaresi hakkında şunları söylemek mümkündür: İranlılar

⁵² Biruni, Spitama ismini Sefid Tuman (beyaz duman) şeklinde bir kişi adı olarak izah etmiş ve Zerdüş'tü onun oğlu diye göstermiştir. (yazarın notu)

⁵³ Исҳоқов М. Эзгуликка йўлловчи китоб. "Соғлом авлод учун" журнали. 1996. №5-6. – Б. 42-43.

⁵⁴ Исҳоқов М. Эзгуликка йўлловчи китоб. "Соғлом авлод учун" журнали. 1996. №5-6. – Б. 42.

⁵⁵ Мифы народов мира. – М., 1991. Т.1. – С. 562.

dünyayı *yedi kısma* ayırıp halkalar biçiminde tasavvur etmişlerdir. Onların en büyüğü, halkanın merkezinde yer alan, Hvanirata'da insanlar yaşamaktadır. Kalan altı halka ise gür ormanlar ve su kütlesi ile birbirinden ayrılmaktadır. Bu da kuzey Rus bozkırlarında yaşayanların düşünceleri ile paralellik arz eder. İhtişamlı Hara dağı'nın zirvesindeki Harahvati tam olarak Hvanirati sınırının ortasında kesişir ve güneşin onun etrafındaki hareketi neticesinde yeryüzünün bir tarafı karanlık, diğer tarafı aydınlık olur. İranlılar, güneşin hareketlerinin doğal sonucu olarak yılın bölümleri meydana gelir ve varlık dünyasının tamamındaki sistem oluşur, diye düşünürler.⁵⁶ Mir Sadık İshakov "Avesta"da dünya tasviri (yedi karşıvar, Hara dağı, Hukarya zirvesi) hakkında, güneşin Hukarya'dan doğuşunun çöl tarafından izleyen kişinin gözünden aksettirildiğini; Hukarya adının *Nurota* sıradağlarındaki *Qorotov*'ın kuzey doğusundaki *Quvkalla* tepesi olabileceği varsayımını ileri sürer.⁵⁷

Gerçekten de *Nurota* sıradağlarındaki Sak fenolojik takvimi ve onlardaki yedi mukaddes noktanın yedinci merkez noktaya olan mesafesi ve izleme imkânı bakımından tıpkı Orta çölün başladığı Bağacat tepeliğine denk gelir.

Sak fenolojik takvimi ile "Avesta" daki yedi Karşvar tasavvuru mukayese edildiği takdirde neticenin ne olacağı daha da açık hâle gelir. Aslında yedi Karşvar tasavvuru sadece basit bir mefhum değildir; ameli cihetten doğrudan öneme sahip mukaddes yedi nokta, yıl süresince güneşin doğuş ve batışını, mevsimlerin değişmesi çerçevesinde gösteren noktalarlardır. Daha açık bir şekilde ifade edilirse bunlar Sak fenolojik takviminin esasından başka bir şey değildir. Buradaki paralellik sadece tasavvurlar arasında değil belki, *Nurota* dağ silsilesindeki kutsal dağın Kara ve Hukarya tepelerinin *Nurota* silsilesindeki *Qorotov* ve *Quvkalla* tepelerinin adarına denk gelmesi ile *Qo'rut* (Nokta) ve *Karshvar* adlandırmalarındaki Ko'r ve Kar kelimeleri arasındaki denklik de tesadüf eseri değil; ortak bir kaynakla münasebeti gösterir.

⁵⁶ Бойс М. Зороастрийцы. Верования и обычаи. М., 1988. –С. 14.

⁵⁷ Исҳоқов М. Хазорасп "Минг от"ми ёки ...? "Ўзбек тили ва адабиёти". 1997, №1. – Б.74–75.

Zerdüşt'ün Harezmi'de doğduğu düşüncesi göz önünde bulundurulduğunda, bugüne kadar Harezmliler arasında gelişen mukaddes *Nurota* inancı, kurtarıcı kahraman *Nurota* kıssalarının yaygınlığı, “Çocuk Kuyusu” ile diğer birtakım inanç ve tasavvurların var olduğunu hatırlanırsa, çok eskiden Harezmi ve Sak topraklarının birbirine yakın yerler olduğu, onlar arasındaki iktisadî ve itikadî yönlerden birlik bulunduğu dikkate alındığında aşağıdaki genel sonuca varmak mümkün olacaktır:

“Avesta”daki yedi Karşvara esas oluşturan *Nurota* dağ silsilesi gibi fenolojik takvime uygun ikinci bir dağlığın, Harezmi bölgesi ile bütün Sak ve Massaget kabile birliklerinin yaşadığı geniş bölgenin başka herhangi bir yerinde bulunmaması, Sırderya boyları, Aral kıyıları, Kızılkuş ve Karakum çöllerini içine alan Harezmi bölgesinin burada yaşayan halklar için tek dinî, itikadî ve mukaddes merkez olmasına sebeptir. Bunun için *Nurota* silsilesindeki yedi mukaddes nokta, güneş inancı, mevsimlerin oluşması, ataların inancı ile diğer bayram ve merasimlerin kutlanmasında yegâne merkez kabul edilmiştir.

Yılbaşı olan Nevruz'da ve diğer bayramların arifesinde *Nurota* silsilesindeki yedi noktanın ziyaretine uzak yakın demeden sayısız ziyaretçi gelmektedir.

Nurota bölgesinde kendi inançlarına mahsus özel din adamı yetiştiren okulların mevcut olduğu düşüncesi de muhtemeldir. Burada çeşitli mabutlar için türlü ibadet şekilleri (törensel danslar, özellikle bugünkü “Lezgi” ve “Beşkarsak” oyunlarının temellerinde bunlarla münasebet olması da mümkündür) ile diğer dua ve çeşitli ritüeller öğretilmekteydi. Bunların yanında astroloji, hekimlik ve matematik bilimleri de burada gelişmiş olmalıdır. Hayatını güneş tanrısına adayan öğrenciler *Nurota*'ya gelip burada ders almışlardır. Sefid Tuman oğlu Zerdüşt'ün de bu talebelere birisi olduğuna şüphemiz yoktur. Zerdüşt de buradaki diğer öğrenciler gibi bu mektepte öğretilen bütün ilimleri tahsil etmiştir. Sakların din adamları yetiştiren mekteplerinde özellikle astroloji eğitiminin derinlemesine verildiğine halk arasında muhafaza edilerek günümüze kadar sağlam bir şekilde ulaşan astrolojik hesap kitaplar delil olarak gösterilebilir. Böylece Zerdüşt'ün doğduğu yer, eğitim aldığı muhit ve onun faaliyetleri hakkında daha kesin bir şekilde düşünce beyan etme imkânı ortaya çıkar.

Bilindiği gibi yıl hesabında eskiden beri şemsi ve kameri olmak üzere iki sistem mevcuttur. Saklar arasında da bu iki hesaplama sistemi kullanılmıştır. Biz yukarıda yedi kutsal noktayla ilişkili olarak güneşin hesabını gördük. Aynı zamanda ay hesabı da halkın hafızasında muhafaza edilmiştir. Bu konuda *Rahmatulla Yusufog'li* “*Nurota*’da yaşayan halk arasındaki “*Qo’ziboy mayriq*” (eğik) yıl hesabı da dikkate şayandır. “*Qo’ziboy* ismi aslında “*Qo’ychiboy*” olup, bizim Aksak ve Toksak’a yayılmamızdaki Qozayoqli boyunun *Qo’ychiboy* kolunun aksakalının ismidir.” der.⁵⁸ Ne var ki bu hakikate uygun değildir. Eğer *Qo’ziboy*’ı *Qo’ychiboy* boyuyla ilişkilendirirsek sadece XIII ve XIV. asırları göz önünde bulundurmuş oluruz. Çünkü *Qo’ychiboy* boyu Cengiz istilasından sonra bu bölgeye yerleşmiştir.

Qo’ziboy mayriq aslında kadim Türk boylarından birinde yaşamış büyük bir aksakaldır. *Qo’ziboy mayriq* ayların Türkçedeki anlamlandırmasını yapmıştır. Sonra Arap hesaplarına göre Türkçe ay adlarını birleştirmiştir. Onun hesabı⁵⁹nda 1. tug’al⁶⁰ mayısa, 3. tug’al hazirana, 5. tug’al temmuza, 7. tug’al ağustosa, 9. tug’al eylüle, 11. tug’al ekime 3. tug’al kasıma, 7. tug’al aralığa, 5. tug’al ocağa, 3. tug’al şubata, 1. tug’al marta, 0. tug’al nisana dâhil imiş.

Tug’al günleri hava bozulduğu için bu takvim çobanlar ve çiftçiler arasında yaygın bir şekilde kullanılmıştır. *Qo’ziboy Mayriq*’ın ay hesabı esasındaki takvimi Arap takviminden yedi gün ileridedir. “*Тўғал*” dediği ise ay ile Ülkerin (süreyya) birleştiği vakti anlatmaktadır.

Bu konuda şu rivayet vardır: O dönemin hükümdarı, *Qo’ziboy*’ın hesabından şüphelenmiş. *Qo’ziboy Mayriq*: “*Filan gün, filan saat, filan dakikada yeni yıl girecek. Eğer bana inanmazsanız altın saplı bıçağımızı bana veriniz. İşte o dakikada bıçak, çamura batıyor gibi taşla saplanacak.*” demiş. Bir zaman sonra *Qo’ziboy*’ın işaret ettiği zaman gelip çatmış. Padişahın gözünün önünde *Qo’ziboy Mayriq* bıçağı taşla batırmış ve bıçak öylece

⁵⁸ Боболардан қолган нақллар (Афсона, ривоят, ирим-сирим ва халқ таквими). Ёзиб олувчи: Раҳматулла Юсуф ўғли. Тўплаб, нашрга тайёрловчилар: М.Жўраев, У.Сагторов. – Тошкент: Фан, 1998, – Б.78.

⁵⁹ Hicri şemsi takvim esas alınıyor. Buna göre yılın başlangıcı 21 Mart kabul ediliyor. (yazarın notu)

⁶⁰ Tug’al: Ay ile Ülker’in (süreyyanın) birleştiği vakit (yazarın notu)

saplanmış. Bunun üzerine Qo'ziboy Mayriq “ Artık, gelecek yıl yine bu vakitte bıçak taştan çıkartılır.” demiş. Sonraki yıl Qo'ziboy Mayriq'ın dediği vakitte padişahın bıçağı taştan çekip çıkarılmış. Bunun üzerine hükümdar Qo'ziboy Mayriq'ı huzuruna çağırarak ona izzet ve ikramda bulunmuş.⁶¹

“Yine Qo'ziboy Mayriq'ın *Kambar tug'al* isimli bir hesabı daha vardır. Bunu daha önce ben de işitmemiştim. Qo'ziboy'ın bir de “Yıldız sağ, Yıldız sol” adlı hesabı daha varmış. Hatta onun bu hesabı eski kitaplarda da yazılıymış. Hiç kimse Yutar yıldızına bakarak yola çıkmayı gerekli görmezmiş. O, bir ayı onar günden üçe ayırmış. Birinci on günde gün doğarken, ikinci on günde sabah, üçüncüsünde öğle, dördüncüsünde *uloq o'ynarda*, beşincisinde kiblede, altıncısında Ürgenç tarafında, yedincisinde çöl taraflarında, sekizincisinde Taşkent tarafında, dokuzuncusunda gökyüzünde, onuncusunda yeryüzünde olurmuş. Mesela dokuzda gökyüzü vakti olan otağa çingirak takmak ve yeryüzü vakti olan onda kazık çakmak uğursuz kabul edilmiş. On iki ay otuz günden hesaplanınca toplam üç yüz altmış günde bir yıl tamamlanır. Sonra iki gün “Ahman-Dahman”, iki gün “Hezim- Hirman”, bir gün de “Nahsi-Nevruz”dan eklenince hepsi üç yüz altmış beş güne ulaşmaktadır. “Ahman-Dahman”e Kazaklar “Akman-Tokman” derler. Yakınlarda Çinnikul sınıkçıdan bir hesap öğrenmiştim. Malum olduğu üzere “avcılar *Kamber tug'alın* birinci günü *Nurota*'ya, ikinci günü Umurdağ'a gitmenin doğru olmadığını söylerler.”⁶²

Aksak ve Toksak boylarının kozmogonik anlatmalarına göre Ülker ve Kamber yıldızları birbirlerini seven bir kız ve erkek olarak düşünülür. Ancak onların arasına yedi harami girer ve Ülkerin bir yıldızını çalıp Kamber ve Ülkeri düşman ederler. Ülker ve Kamber ta kıyamete kadar birbirlerinin yüzlerini görmeyecek derecede uzaklaşırlar. Ülker çıktığında Kamberin batışı, Kamber çıktığında Ülkerin batışı bu sebebe bağlanmaktadır. Ülker genellikle kış aylarında görülmektedir.

⁶¹ Боболардан қолган нақллар (Афсона, ривоят, ирим-сирим ва халқ таквими). Ёзиб олувчи: Раҳматулла Юсуф ўғли. Тўплаб, нашрга тайёрловчилар: М.Жўраев, У.Сатторов. – Тошкент: Фан, 1998, – Б.79.

⁶² Боболардан қолган нақллар (Афсона, ривоят, ирим-сирим ва халқ таквими). Ёзиб олувчи: Раҳматулла Юсуф ўғли. Тўплаб, нашрга тайёрловчилар: М.Жўраев, У.Сатторов. – Тошкент: Фан, 1998, – Б.77-78.

Özbek gökyüzü efsaneleri üzerinde çalışan halk bilimci Mamatqul Jo'rayev gökyüzü cisimler arasında Ülker yıldız sistemi ve onunla ilişkili tasavvurların aksettiği anlatma ve efsaneleri araştırıp “Ülker yıldızı” “soğuk hava sahibi” hükmünde tasavvur edilmiştir.”der. Bununla ilgili çalışmasında Eshan Buva Abdiyeva'dan derlediği ilginç bir efsaneye de çalışmasında yer verir.⁶³ Efsaneden anlaşıldığına göre Ülker yıldızı yerin altına girip kaybolduktan sonra orada ne kadar uzun süre kalırsa bu, hayvanlar için o kadar faydalı olmaktadır. İşte böyle günlerden birinde deve, at, sığır, eşek, koyun ve keçi semirerek Ülker'i yer altından çıkarmamaya ahdetmişler. Sırayla Ülker'in çıkacağı yeri kapatıp orada beklemişler. Nöbet keçiye geldiğinde, o beklemekten sıkılmış ve “Bu ne zaman çıkar, bir otlayıp geleyim.” demiş. Otlarken Ülker'i unutmuş. Onu hatırlayıp geri döndüğünde Ülker'in başının görünüp yerinden çıkmaya başladığını görmüş. Eğer keçi zamanında bu durumun önünü alabilseymiş, Ülker yer altında kalacak ve daima yaz olacaktı.⁶⁴

Niçin efsanede Ülker, keçinin toynağını yarıp aradan çıkıyor? Bu sorunun cevabını bahar ile ilgili tasavvurların silsilesindeki sembollerde buluruz. Öncelikle keçinin bahar için zoomorfik bir simge olduğunu belirtmemiz gerekmektedir. Bu nakilde de görüldüğü gibi keçi sembolü, doğrudan halk içinde bahara dair yaşayan genel inanışlarla birleşir. Şu atasözleri de bu fikrimizi kuvvetlendirmektedir: “Ülkerli ayın tamamı kıştır.”, “Ülker doğdu, ot doğdu.”, “Ülker evden görünse, üç aydan sonra yaz.”, “Ülker battı, hâr hâr yattı.”

Bu atasözlerinin her birinde halkın fenolojik takvimleriyle ilişkili bigi ve tecrübeleri, inanç ve itikâtları tecessüm etmiştir. Özellikle “Ülker battı, hâr hâr yattı.” atasözündeki “hâr hâr” ifadesinin doğrudan güneş inancıyla ilişkili yaşlı güneşin Korkut'un adı olduğunu anlamak zor olmasa gerektir. Kamber yaz vaktinde çıkar.

Ülker ve Kamber yıldızlarının yıl boyunca çıkıp batma düzenleri, güneşin mukaddes noktadaki hareketine de uygun düşer.

⁶³ Жўраев М. Ўзбек самовий афсоналари. Тошкент: Фан, 1996. – Б. 35.

⁶⁴ Жўраев М. Ўзбек самовий афсоналари. Тошкент: Фан, 1996.– Б. 35.

İncelemelerimizde yer verdiğimiz cetveldeki kış ve yazın gelip gitme düzeni, yıl süresince birbirine hamile kalması, doğum, büyüyüp olgunlaşma ve sonunda helak olup yer altına girmesi etrafında oluşturulan mitolojik tasavvurlara uygun sistem Ülker ve Kamber'in yıl boyunca izlediği hareket ile de ilişkilidir. Kadim dönmlerdeki Sak din adamları, bu uygunluğu iyi biliyorlardı. Ülker ve Kamber *tug'al hesabıyla* yedi mukaddes nokta düşüncesi de bunun açık delilidir. Yedi mukaddes ziyaretgâh, güneş esasında bir takvimken, Ülker ve Kamber, ay hesabıyla oluşturulmuş bir zaman cetvelidir.

Zerdüşt de bu hesapların yaygın bir şekilde geçerli olduğu muhitte yetişmiştir. Orta Çağ batı edebiyatında onun *mag* ve müneccim olarak anılması bir tesadüf değildir. Zerdüşt zamanın yetişmiş bir müneccimiydi. Ancak ona döneminde geçerli olan malumatlar yetmemiştir. Onun cevabını aradığı bütün âlemi kendi sisteminde toplayan irade, insanın dünyadaki vazifesi, başlangıç ve bitişi ile bütün eşya ve hadiseler, varlığın asıl yaratıcısı ve mutlak sahibinin kim olduğu soruları cevapsız kalmıştır. Bu düşüncelerle o, otuz yaşına girdiğinde çektiği zahmetlerin meyvesini tatmıştır. Tıpkı Gautama Şakiamuna'nın bilgi ağacının altında ölümsüzlüğü bulduğu gibi, Zerdüşt de Nevruz şafağında mukaddes pınarın suyundan yıkanıp onun gözünden en saf ve temiz suyu içmiş, arkasını döndüğü anda havada süzülen nurlu haberciyi bulmuştur. Bundan sonra Zerdüşt Ahura Mazda'nın yegâne tanrı olduğunu kabul etmiş ve ondan vahiyler almaya başlamıştır. Kendisini ıstıraba salan bütün sorularına artık cevap bulmuştur. İnsanı bu hayatta kemale erdirecek yolun "iyi düşünce, iyi söz, iyi amel" olduğuna kanaat getirmiştir. O, başkalarını da Ahura Mazda'ya inanmaya çağırmıştır. O, Mazda'nın öğretilerini yaymaya bütün samimiyetiyle çalıştı. Zerdüşt önce kendi arkadaşlarına ve din adamlarına bu yeni inancın faziletlerini anlatıp, onları batıl yoldan çevirmek istedi. Ancak din adamları onu atalarının dinini bozmakla suçlayıp aralarından kovdular. Zerdüşt'ün Sak kavmi arasındaki faaliyetleri neticesiz kaldı. Büyük güç ve mevkiye sahip din adamları onu Sak yurdundan tamamıyla uzaklaşmaya mecbur ettiler. Nihayet Zerdüşt Kaviy Viştaspa sarayına giderek burada kendi ümmetini buldu.

Zerdüş'tün Ahura Mazda'dan ilk defa vahiy aldığı yerin⁶⁵ aslında *Nurota* noktasındaki kutsal pınar olduğu ihtimalin yüksek olduğunu *Nurota* ziyaretgâhının bulunduğu yerdeki inanç ve itikatlar kuvvetlendirmektedir. Çünkü burada baharın gelişi, yılın başlaması güneşin oğlunu temsil eden Go'ro'g'li'nin doğumu münasebeti ile en büyük bayramlar, kutlamalar tertip edilmektedir. Daha sonra Zerdüştlük Sak kabileleri arasında da yayılınca buranın kutsiyeti daha da artmıştır. Bu durumun yine önemli bir sebebi daha vardır. *Nurota* noktasındaki kurtarıcı kahramanın (*Go'ro'g'li*, *Kunto'g'miş*) doğumu hakkındaki tasavvurlar, Zerdüş kavimlerin suda saklanan Zerdüş cevherinin bakire kızın rahmine düşüp hamileliğe vesile olması ve bu kızıdan doğacak çocuğun gelecekteki kurtarıcı olması hakkındaki tasavvurlara dönüşmüştür. Neticede güneşin oğlu *Go'ro'g'li* ve Zerdüş kavimlerinin gelecekteki kurtarıcısı hakkındaki inanışları birbirine uygun şekle bürünmüştür. Aslında insanlığı kötülükten, kaza ve belalardan kurtaracak kahramanı, suda yıkanan bakire kızın ilahi nurdan hamile kalıp dünyaya getirmesi hakkındaki kadim güneşin oğlu ile ilişkili konuyu Zerdüş kavimler daha da geliştirmişlerdir. Sonuçta bakire kızın Kanasay gölünde muhafaza edilen Zerdüş cevherinden hamile kalıp, gelecekteki kurtarıcı Saoşyant'ı dünyaya getireceği düşüncesi inanç hâline gelmiştir.

Kanaatimizce bu tasavvurların geniş ölçüde yaygınlık kazanmasında, Zerdüş'tün hayatında geçen ilk vahyin gelmesiyle ilişkili olaylara dair söylenenlerin de doğrudan etkisi vardır. Çünkü peygamber cevherinin (tohumunun) Kanasay gölüne düşmesi motifi tesadüf ya da uydurma değildir. Ezoterik kaynaklarda geçtiği üzere Alâlâ (ekstaz)⁶⁶ hâline ulaşan kişi, kozmos ve bütün varlık ile bir olduğunu hisseder. İlahi ilham gelen kişide beklenmedik bir şekilde cevher ayrılması mümkündür. Zerdüş'tün *Nurota* noktasındaki kutlu haberci ile karşılaşmasındaki ruh hali aynen bu durumdur. Onun cevherinin *Nurota* noktasındaki pınara ve ondan da bu pınarın suyunun meydana getirdiği küçük göle düşmüş olması ihtimali hakikatten uzak değildir. Alâlâ (ekstaz) hâlinde çıkan meninin ilahi hadise mahiyetinde düşünülmesi ise bütün dinlerde mevcut. Bu sebeple de *Nurota* noktası, Zerdüş kavimler arasında sadece Zerdüş'e vahyin geldiği yer değil

⁶⁵ Sonraki kaynaklarda nehir diye geçmektedir. (yazarın notu)

⁶⁶ Ruhun dünyevi realitelerden kurtulduğu, kendinden geçme ve coşkunluk hâli, veed. (yazarın notu)

belki de onun cevherinden meydana gelecek kurtarıcının doğacağı mekân olarak görüldüğü için kutsal kabul edilmektedir. Zerdüş kavimler arasında *Nurota*'dan çocuk dilemek, sonraki dönemlerde farklı bir mahiyet ve şekil kazanmıştır. Bu dönemden başlayarak halk, *Nurota*'da güneşin oğlunu değil, bu doğrudan insanın –peygamberin zürriyeti- halkın kurtarıcısı sıfatında doğacağına tam manasıyla inanır. Kendi çocuklarının halkın kurtarıcısı olacağına ümit bağlar, onu bu mukaddes yerde Tanrı'dan ister, buradaki kutsal suda yıkanır, bu sudan içer. Doğan çocuklarına bu sebeple “Nur” kelimesini ekleyerek ad vermek âdet hâline gelmiştir.⁶⁷

Zerdüş Sakastana'da Ahura Mazda öğretisi ve dinî merasimlerinin esaslarını Sak din adamlarından öğrendiği güneş etrafındaki mitlere ve onların merasimlerinin esaslarıyla bütünleşmiştir. Avesta'daki dünyanın yaratılışı hakkındaki tasavvurlar, gelecek kurtarıcı ile ilgili telkinler ve Atar inancındaki kutsal ateş, alevle ilişkili olarak kutsal kabul edilen ve kullanılan bitkinin merasimlerde önemli bir yeri olduğu anlaşılır.

Avesta'daki barsman⁶⁸ bitkisi, eskiden beri Özbeklerin bütün merasimlerinde yaygın bir şekilde kullanıldığı, cinlerden, kaza ve belalardan, türlü dertlerden kurtulmak için başvurduğu bir tütsü olarak kutsal üzerlik otunun kendisidir. Bu ot Özbekistan bozkırlarında, çöllerinde bilhassa *Nurota* civarında yoğun bir şekilde yetişmektedir. Zerdüş'ün ölümünden sonra İran ve Hindistan'da üzerliğin başka bir türüyle yer değiştirmiş olsa da Sak ve Massagetler arasında bu bitki kutsiyetini korumuştur. Halkın uğurlu bilip beşik ile üzerliği pazarlık yapmadan alması da yukarıda belirttiğimiz durumun basit bir delilidir.

Zerdüş kendi öğretilerini inananlarına aktarırken, güneş etrafındaki mit ve tasavvurlardan da geniş ölçüde faydalanmış, bunun yanı sıra geleneksel adlandırmalardan da fazlaca yararlanmış. Özellikle “Ahura” isimlendirmesindeki “hur”, bize göre güneş inancındaki baş tanrı adıyla ilişkili *hur/kor/gör/hor* kelimesiyle doğrudan bağlantılı olmalıdır. Çünkü *kur, hur* sözü Zerdüş devrine gelene kadar anlam genişlemesine uğramış ve

⁶⁷ Aslında bu ismin eski dönemlerde Kut, Kutlu ve Kutluğ olması daha muhtemeldir. (yazarın notu)

⁶⁸ üzerlik

“mukaddes ilah” manasında da kullanılmıştır. Öyle ki Ahura adındaki “hor” da aynı anlamı taşır.

Zerdüş'te inanlar kutsal alevi, “Atar” diye adlandırılır. “Atar” kökündeki “at”ın “od, alev” olduğunu, bugünkü Özbek Türkçesinde yaygın bir şekilde kullanılması yanında ateşe tapınma ve Zerdüştlüğün Amu ve Sırderya boylarında ortaya çıktığını doğrulamaktadır.

“Avesta” metni ve ondaki adlandırmalar etimolojik yönden dikkatle ele alınırsa bu örnekleri daha da çoğaltmak mümkün olacaktır.

Zerdüş'te inananların sayısı günden güne çoğaldı ve şöhreti yayıldı. Saklar arasında da taraftar bulmaya başladı. Bu durum, güneşe tapan din adamlarının telaşa kapılmasına neden oldu. Din adamları atalarından kalan inanç sistemini korumanın yolunun kendi içlerinden çıkan Zerdüş'tü ortadan kaldırmak olduğunu düşündüler. Sonuçta Zerdüş kendi kavmine mensup bir din adamının hançeri ile can verdi. Fakat bu beklediklerinin tam aksinde sonuçlar ortaya çıkardı. Zerdüştlüğün öğretisi daha da yaygınlaştı ve neticede onun sistemleştirdiği düşünce, Sak ve Massaget kabilelerinin esas inancı hâline dönüştü. Bu durum kendi içerisinde güneş etrafında oluşan mitlerin ve mevsimsel törenlerin yeni bir şekle girmesini gerektirdi.

Bu dönemde söz konusu inanç sisteminde ibadetlerin temel unsuru olan alev, dini ve mevsimsel törenlerle gündelik ibadetlerde üzerlik gibi unsurlara dönüştü.

Güneş etrafında oluşan mitlerin ikinci basamağı, güneşin iyilik sembolü olarak kötülüklerle savaşım onları yok etmesi esasında asıl unsur hâline dönüştü. Güneşin oğlu *Go'ro'g'li*, Köroğlu öznesi ile aynı grupta Zerdüş'ten cevherinden hamile kalan kadının doğuracağı kahraman ile bağlı anlatmalar genelleşti. Mukaddes kabul edilen yedi nokta değerini, silsile bütünlüğünde korumayı başarsa da onlarla ilişkili merasimler de Zerdüş'ten öğretilerine uygun olarak yenilendi, değişti. Bahar ve kurtarıcı kahramanın rahme düşüp doğacak olması, günümüzde *Nurota*'daki kutsal noktayı asli unsur hâline getirdi.

Üçüncü basamak:

Büyük İskender istilası dönemindeki durum: Malumatlara göre İskender “Avesta”yı “yakıcı” diyerek karaladı. *Nurota* hakkında nakilde “İskender

Shomirzo TURDUMOV (Akt.: Tolga ARSLAN)

Zülkarneyn, *Nurota* çeşmesini imar edip yaptırdı, diye rivayet ederler” denmesinin temelinde de, *Nurota* noktasının Zerdüş’t’e inananlar arasındaki kutsallığını görüp İskender’in kendi düşüncesini göstermek için burada Yunan tanrılarında birisi adına ibadethane yaptırmış olması da ihtimal dâhilindedir. Lakin bu gayretin de İskender’in hükümranlılığının bitmesiyle kendiliğinden yok olup gittiği anlaşılmaktadır.

Dördüncü basamak:

İslam’ın kabulünden sonraki devir: İslam, kendine muhalif olan bütün inanç ve itikatlara karşı savaştı. Bu uğurdaki en etkili yöntemlerinden biri, mahalli halkların ziyarete geldiği ve mukaddes kabul ettiği yerlere camiler yapıp buraları İslami kimliğe büründürmesidir. *Nurota* da bu durumdan nasibini almıştır. Halkın hafızasından mukaddes noktayı ve Zerdüştlüğün izlerini tamamıyla silebilmek için yer adları da değiştirildi. Neticede Zerdüştlüğün en muteber ziyaretgâhları, Nur ve *Nurota* diye adlandırıldı. Güneşin oğlu ile Go’r/Qo’r oğlu isimleriyle birlikte gelen gelecekteki kurtarıcı tipinin adı da kendiliğinden *Nurota*’ya dönüştü. Bu kahraman da müstakil mahiyette Harezmi anlatıcıların hafızasında saklanarak bizlere kadar ulaştırıldı.

Güçlü ve yoğun bir tesire maruz kalmış olmasına rağmen halkın zihninde Nur inancını silmek mümkün olmamıştır. Narşahî devrinde halkın Nur ile ilgili eski tasavvurları tamamıyla unutulmamıştır. Bu sebeple de Narşahî “Buhara ahalisi, bu işte çok mübalağa ederler.” diye yazmıştır. *Nurota* ve onun etrafındaki ziyaretgâhlar vasıtasıyla, halkın güneş inancını, yedi mukaddes nokta düşüncesini, yazın ve güneşin oğlu *Go’ro’g’li*, Zerdüş’t ve kurtarıcı kahramanla ilgili tasavvur ve inançlarının izlerini bugüne kadar saklayıp getirmiştir.

KAYNAKÇA

Ishankulov Cabbar, Türkistanlı Dört Eyliya ve Ecdatlar Kültü / Uluslararası Eren va Evliyalar Kongresi, Ankara, 1998.

Абу Бакр Муҳаммад ибн Жаъфар ан-Наршахий, Бухоро тарихи. – Тошкент: Камалак, 1991.

Агажанов С. Г. Очерки истории Огузов и туркменов Средней Азии IX–XIII вв. –Ашхабад: 1969.

Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти фольклор архиви, инв.№ 1230.

Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти фольклор архиви, инв.№ 1459.

Боболардан қолган нақллар (Афсона, ривоят, ирим-сирим ва халқ таквими). Ёзиб олувчи: Раҳматулла Юсуф ўғли. Тўплаб, нашрга тайёрловчилар: М.Жўраев, У.Сатторов. – Тошкент: Фан, 1998.

Бойс М. Зороастрийцы. Верования и обычаи. М., 1988.

Жўраев М. Ўзбек самовий афсоналари. Тошкент: Фан, 1996.

Исҳоқов М. Хазорасп “Минг от”ми ёки ...? “Ўзбек тили ва адабиёти”. 1997, №1.

Исҳоқов М. Эзгуликка йўлловчи китоб. “Соғлом авлод учун” журнали. 1996. №5-6.

Қодиров Р. Нурга йўғрилган шаҳар. «Мактабгача тарбия» журнали, 1993, №3-4.

Маҳмудов Қ., Искиф ва саклар туркий аجدодларимиз. “Фан ва турмуш” журнали. 1994, №2.

Машкова В. Г. Некоторые общие элементы в родоплеменной составе узбеков, каракалпаков и туркмен / Труды института истории и археологии. Материалы по археологии и этнографии Узбекистана. Т. II – Ташкент, 1950.

Мифы народов мира. – М., 1991. Т.1.

Олим яхлитлигининг бадий тимсоли. «Соғлом авлод учун» журнали, 1997. №9-10.

Снесарев Г. П. Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма. Москва, 1996.

Тенешев Э. Р. Строй саларского языка. М., 1976.

Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Беш жилдлик. – Тошкент: Миллий энциклопедия, 2007. 3-жилд.